

การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ ด้านการพัฒนาจิตใจ

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

๒๕๓๓ สิงหาคม ๒๕๓๓

เอกสารประกอบการสัมมนา

การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
โดยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๓๙
ณ โรงแรมรอยัลปรีนเซส กรุงเทพฯ

คำนำ

การพัฒนาจิตใจได้ถูกกำหนดเป็นแผนงานสำคัญในแผนพัฒนาคนและสังคม ภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ (๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะส่งเสริมให้คนได้มีการพัฒนาจิตใจตนเองจนสมบูรณ์พร้อมถึงความเป็นคนดี มีความสุข และมีสมรรถภาพจิตเข้มแข็งพร้อมที่จะทำงานด้านปัญญาเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการร่วมพัฒนาประเทศ

แผนพัฒนาจิตใจดังกล่าวเป็นแผนที่ดำเนินการต่อเนื่องมาจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๖ และ ๗ (๒๕๓๐ - ๒๕๓๙) ซึ่งจากการประเมินผลพบว่ายังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากระการสำคัญคือกระบวนการพัฒนายังขาดองค์ความรู้ที่สมบูรณ์ในการนำแบบแผนการพัฒนาจิตใจมาปรับใช้ในการพัฒนาประเทศ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย จึงได้จัดให้มีการสัมมนาเรื่อง “การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ” ขึ้น โดยมีความมุ่งหวังที่จะทบทวนและแสวงหาองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาจิตใจของบุคคล ให้สมบูรณ์พร้อมทั้งด้านคุณธรรม ความดีงาม ความสุข และความเข้มแข็งของจิตใจ รวมทั้งเพื่อเป็นพื้นฐานการดำเนินงานสร้างเครื่องชี้วัดการพัฒนาจิตใจ ในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ ต่อไป

ในการนี้ สำนักงานฯ ไคร่ขอกราบขอบพระคุณ พระธรรมปิฎกที่ให้ความเมตตา รับเป็นองค์ปาฐกเปิดการสัมมนาในหัวข้อ “การเปรียบเทียบแนวคิดและกลไกการพัฒนาจิตใจในความหมายทางศาสนาและทางโลก” และพร้อมนี้ไคร่ขอขอบพระคุณ ศ.สุมน อมรวิวัฒน์ รศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์ คุณโสภณ สุภาพงษ์ ดร.สมบุญ สุขสำราญ อาจารย์ธีรยุทธ บุญมี ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง คุณสุชาติ ยงเกียรติตระกูล และคุณระพีพรรณ ตาฬวัฒน์ ที่ได้ร่วมเขียนบทความทางวิชาการอันมีคุณค่าประกอบการสัมมนาในครั้งนี้ด้วย

สำนักงานฯ หวังว่า เอกสารและการสัมมนาครั้งนี้ คงเป็นพื้นฐานที่ดีในการเริ่มต้นศึกษาและปรับใช้ความรู้และภูมิปัญญาไทยในการพัฒนาจิตใจ เพื่อประโยชน์ร่วมกันของสังคมไทย ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

(นายธรรมรักษ์ การพิศิษฐ์)

รองเลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สารบัญบทความ

บทความที่ ๑

สถานภาพและแนวโน้มด้านบริโภคนิยมและไสยนิยมและผลกระทบ
ต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย อาจารย์ธีรยุทธ บุญมี (เอกสารเล่มสี่ฟ้า)

บทความที่ ๒

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย ศ.ดร.สมบุญ สุธำรง

บทความที่ ๓

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย ศ.สุน อมรวิวัฒน์

บทความที่ ๔

บทบาทของครอบครัว ชุมชนต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย คุณโสภณ สุภาพงษ์ (เอกสารเล่มสีน้ำตาล)

บทความที่ ๕

บทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย รศ.ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง

คุณสุชาดา ยงเกียรติตระกูล

บทความที่ ๖

งานพัฒนาจิตใจกับสถิติตัวแปรที่เกี่ยวข้อง

โดย รศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์

บทความที่ ๗

การพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศ

โดย คุณระพีพรรณ ตาพัฒน์

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

ศ.ดร.สมบุรณ์ สุขสำราญ

สารบัญ

บทนำ	๑
ความหมายของศาสนา	๒
ลักษณะที่สำคัญของศาสนา	๓
ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม	๔
ความสำคัญและความจำเป็นต่อการพัฒนาจิตใจ	๖
กระบวนการพัฒนาจิตใจของสถาบันศาสนาต่อประชากรกลุ่มเป้าหมาย	๘
- การพัฒนาจิตใจสำหรับกลุ่มเป้าหมายทั่วไป	๑๐
- การพัฒนาจิตใจสำหรับเยาวชนในสถานศึกษา	๑๒
- การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนา	๑๒
ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพของสถาบัน	๑๔
บทสรุป	๑๗
เอกสารอ้างอิง	๑๘

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

๑. บทนำ

ศาสนาเป็นคลังแห่งวิทยาการ แห่งพิธีกรรมและธรรมจริยาทั้งหลาย โดยลัทธิเป็นลัทธิบัญญัติเพื่อความเจริญแห่งพุทธธรรมและเป็นนิติบัญญัติเพื่อความดำรงมั่นแห่งหลักธรรม ลัทธิบัญญัติชี้ข้อปฏิบัติให้คนเห็นแนวทางที่จะประพฤติปฏิบัติตามศีลธรรม นิติบัญญัติวางระเบียบแบบแผนแห่งศีลธรรมให้เป็นหลักที่มั่นคง ศาสนาทั้งส่วนที่เป็นลัทธิบัญญัติและนิติบัญญัติเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันไม่ให้เบียดเบียนกัน ให้มีความสามัคคียึดมั่นในศีลธรรมร่วมกัน มีพุทธธรรมเหมือนกัน และมีทฤษฎีลัทธิร่วมกัน อันเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกวิวัฒนาสถาพรแก่มนุษยชาติ มนุษย์ที่อยู่ร่วมกันจะมีลัทธิธรรมนิยมหรือจารีตประเพณี และอยู่ในกฎข้อบังคับได้ด้วยนิติธรรม จะมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยได้ด้วยพิธีกรรม จะมีนิสัยสงบได้ด้วยพิธีกรรม จะมีนิสัยสงบได้ด้วยนิยมในความเป็นนักพรตหรือยึดจริยวัตรของนักพรตมาเป็นทฤษฎานุคติ และจะเป็นคนดีรู้จักรับผิดชอบในตนเองได้ด้วยธรรมจริยา คนที่เคารพเคร่งครัดในศาสนา ย่อมดำรงตนอยู่ในศีลธรรมซึ่งจะทำให้หมู่คณะมีความสุข ทำให้ประเทศมีความสุข และทำให้โลกมีความสุข

โดยนัยดังกล่าว ศาสนาจึงเป็นเครื่องคุ้มครองค้ำจุนโลก เป็นบ่อเกิดแห่งธรรมจริยาและขนบธรรมเนียมประเพณีที่งดงามทั้งหลาย เป็นเสมือนดวงประทีปส่องโลกที่มีดด้วยวิชาให้สว่างไสวด้วยวิชา ศาสนาคือธรรมจริยา ซึ่งเป็นเครื่องนำให้ผู้มีวิชาความรู้ รู้จักใช้วิชาความรู้ในทางศาสนาที่ควรที่ชอบและไม่ให้นำเอาวิชาไปใช้ในทางที่ผิด และคอยพิทักษ์คุ้มครองผู้ปฏิบัติไม่ให้ตกไปในทางฝ่ายต่ำทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติรู้จักรับผิดชอบในการกระทำของตนเอง รู้จักปกครองตนเอง กฎหมายเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองประเทศชั้นใด ศาสนาก็เป็นเครื่องมือที่สำคัญของการปกครองประเทศชั้นนั้น โดยศาสนาเป็นการปกครองภายใน คือตนปกครองตนเอง ซึ่งให้คนละเว้นความชั่ว ประพฤติความดีทั้งในที่แจ้งและที่ลับและจะช่วยให้กฎหมายมีความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม กฎหมายไม่สามารถปกครองคนได้สนิทเท่ากับศาสนา เพราะกฎหมายเป็นเครื่องป้องกันมิให้คนทำผิดได้เฉพาะทางกายกับวาจาเท่านั้น ส่วนศาสนาเป็นเครื่องมือรักษาคนมิให้ทำผิดได้ทั้งทางกายวาจาและทางใจ ดังนั้น คนที่ตั้งมั่นอยู่ในศาสนาและยึดศาสนาเป็นเครื่องปกครองตนเองโดยเคร่งครัดแล้วจะไม่ทำความชั่วด้วยเจตนาอันเป็นเหตุล่งละเมิดกฎหมายและศีลธรรมในที่

ทั้งปวง ทุกศาสนาต่างมุ่งให้คนประพฤติแต่ในทางที่ชอบ ไม่ให้พอใจในทางที่ผิด กล่าวคือ ให้ละเว้นความชั่ว ประกอบแต่ความดี

ก่อนที่จะกล่าวถึงบทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ จำเป็นจะต้องพิจารณาถึงลักษณะสำคัญของศาสนา บทบาทหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคมเพื่อให้เข้าใจถึงความจำเป็นและความสำคัญของสถาบันศาสนาในแง่สังคม

๒. ความหมายของศาสนา

ศาสนาเป็นระบบความเชื่อของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับกำเนิดของโลก ความเป็นไปของสรรพสิ่งในโลก ที่ให้คำอธิบายแนวทางจนเป็นหลักในการดำรงชีวิตที่เรียกว่าหลักศีลธรรมหรือคำสอน เป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมหรือคำสอนของระบบความเชื่อนั้นๆ โดยมีเป้าหมายว่า หากได้ปฏิบัติตามหลักศีลธรรมหรือคำสอนและประกอบพิธีกรรมได้ครบถ้วน ก็จะประสบความสุขสำเร็จในชีวิตทั้งโลกนี้และโลกหน้า ระบบความเชื่อนั้นอาจจะเป็นเรื่องที่เข้าใจได้หรืออธิบายได้หรืออาจจะเป็นเรื่องลึกลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือเรื่องเหนือธรรมชาติและอธิบายโดยหลักวิทยาศาสตร์ไม่ได้

ศาสนาเป็นความเชื่อที่มนุษย์คิดขึ้น เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ในการบำบัดความรู้สึกไม่มั่นคง ความตึงเครียด ความหวั่นเกรงต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตหรือเฉพาะหน้าหรือที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ มนุษย์จะพยายามหาคำอธิบายต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับตน บุคคลใกล้ชิด คนในสังคม รวมทั้งสภาพการณ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้น ในสังคมบุรพกาลมนุษย์จะเชื่อสาเหตุแห่งความทุกข์ร้อน การเจ็บไข้ได้ป่วย ความตาย ความโชคร้าย อุบัติภัย ภัยจากธรรมชาตินานาชนิด ความผิดหวังและการพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก ล้วนแล้วแต่เกิดจากความซึ่งโกรธหรือความไม่พอใจของเทพเจ้า วิญญาณ ผี เทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพราะมนุษย์กระทำในสิ่งที่ขัดต่อศีลธรรมอันดีงาม หรือเป็นความพึงพอใจของเทพ อสูรและวิญญาณชั่วร้ายที่ยินดีกับความทุกข์ทรมานของมนุษย์ โดยสรุปพฤติกรรมที่เลวร้ายเหล่านี้เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมได้

ความหวาดกลัวและความรู้สึกไม่มั่นคงของมนุษย์ ทำให้มนุษย์คิดหาสาเหตุและวิธีการที่จะลดความกลัวด้วยการคิดค้นวิธีการที่จะทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้นพึงพอใจ หรือนหาทางที่จะควบคุมให้อำนาจเหนือธรรมชาติที่ส่งผลเลวร้ายนั้นบรรเทาความรุนแรง วิธีการดังกล่าวปรากฏในรูปของพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การฆ่าสัตว์บูชาวิญญาณ เป็นต้น ซึ่งเป็นพิธีกรรมศาสนาอย่างหนึ่ง

เมื่อมนุษย์เจริญขึ้นก็มีศาสดามาประกาศศาสนา ศาสนาที่สำคัญได้แก่ศาสนา
ฮินดู ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ ศาสนายิว เป็นต้น

ดังนั้น ศาสนา จึงหมายถึง คำสั่งสอน การสั่งสอน การฝึกหัด ลัทธิความเชื่อถือ
การแก้ไข การลงโทษ การปกครอง การบังคับบัญชา คำสั่ง ประกาศ ซึ่งเป็นกฎบัญญัติ
สำหรับให้คนปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบและความสงบในสังคมตลอดจนการบรรลุ
ศานติสุขนิรันดร์

๓. ลักษณะที่สำคัญของศาสนา

ความเชื่อ พิธีกรรมและศาสนาเป็นวัฒนธรรมที่เป็นสากล ทุกสังคมในโลกมีสิ่งที่
เรียกว่าศาสนา ลักษณะร่วมที่ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของศาสนามี ๓ ประการคือ

(๑) ศาสนาเป็นเรื่องของความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติ แมกซ์ เวเบอร์ (Max
Weber) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันกล่าวว่า ไม่มีสังคมใดไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ศาสนา ทุกสังคม
มีความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ

คนในทุกสังคมเชื่อว่า มีอำนาจบางอย่างบางภาวะซึ่งอาจจะอยู่ในรูปของ
ผีตาง เทวดา พระเจ้า พระ กรรม เป็นผู้หรือเป็นสิ่งที่มีความอำนาจให้คุณให้โทษ สามารถ
บันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ปาฏิหาริย์ ควบคุมหรือบันดาลให้เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งพัน
อำนาจของมนุษย์ทั่วไป มนุษย์ในสมัยโบราณได้พบเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถเข้า
ใจได้ว่าเหตุใดฟ้าจึงร้อง ทำไมฝนจึงตก เป็นต้น แม้ในปัจจุบันซึ่งวิทยาศาสตร์เจริญแล้ว
มนุษย์ก็ยังอดพึ่งสิ่งเหนือธรรมชาติไม่ได้

(๒) ศาสนาประกอบด้วยความเชื่อและพิธีกรรม ระบบศาสนาหนึ่ง ๑ จะ
ประกอบด้วยส่วนที่เป็นความเชื่อ ปรัชญา แนวความคิดหลักธรรมคำสอน ซึ่งเป็นส่วนที่เป็น
นามธรรม และอีกส่วนหนึ่งคือส่วนที่เป็นพิธีกรรม ซึ่งเป็นรูปธรรม หรือเป็นการทำให้ความ
เชื่อนั้นกลายเป็นสิ่งที่ เป็นรูปธรรม จะขาดส่วนใดส่วนหนึ่งมิได้ มนุษย์เชื่อว่า พิธีกรรมจะเป็น
กลวิธีที่ใช้ในการต่อรองหรืออีกนัยหนึ่ง ควบคุมอำนาจเหนือธรรมชาติให้ช่วยดลบันดาลให้
เกิดสิ่งต่างๆ ตามที่มนุษย์ร้องขอหรือบนบาน พิธีกรรมเป็นสิ่งที่ทำให้ระบบศาสนาครบวงจร
หากระบบศาสนามีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือความเชื่อและพิธีกรรม พิธีกรรมก็เป็นสิ่งที่ทำให้
ความต้องการหรือความเชื่อของมนุษย์บรรลุผลเพราะพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ เป็นรูปธรรม

(๓) ศาสนาให้คำอธิบายเกี่ยวกับมนุษย์และระเบียบสังคม ศาสนาเป็นระบบที่
วางกรอบความคิดและให้คำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของคนในสังคม และวางระเบียบ

แนวปฏิบัติทางจริยธรรมให้กับคนในสังคม ศาสนาต่าง ๆ มีคำอธิบายสำหรับความแตกต่างทางสถานภาพของคนในสังคม เช่น ศาสนาพุทธให้คำอธิบายความต่างสถานภาพของคนในสังคมว่าเป็นเรื่องของบุญหรือกรรมที่คนแต่ละคนสะสมไว้ คนที่รวยคนที่เกิดมาในตระกูลสูงเป็นคนที่ทำบุญไว้ดี หรือคนที่ได้รับยศฐาบรรดาศักดิ์สูงเป็นคนที่ทำกรรมมาดีสะสมความดีในชาติก่อน ชาวพุทธจึงยอมรับความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของคนว่า เป็นเรื่องบุญทำกรรมแต่ง ในแง่นี้จึงเห็นได้ว่าพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่สร้างโลกทัศน์ในการมองสถานภาพของตนในสังคม เป็นที่ใช้อธิบายระเบียบสังคม ทำให้คนในสังคมยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ในทำนองเดียวกัน ศาสนาฮินดูก็สร้างโลกทัศน์ให้กับชาวฮินดูและอธิบายความต่างกันทางวรรณะของคนในสังคมว่า เป็นการกำหนดจากพระเจ้า นอกจากนั้นศาสนายังให้โลกทัศน์และคำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ซึ่งมนุษย์อธิบายไม่ได้ เช่น พุทธศาสนาพูดถึงปัญหาเรื่องทุกข์(Suffering) ว่าเป็นธรรมชาติ เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในแง่นี้ช่วยให้คนยอมรับสภาพของทุกข์และเหตุการณ์ร้ายที่เกิดขึ้นกับตนเองได้ ศาสนาจึงเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนอยู่ในสังคมได้อย่างไม่กระวนกระวาย

คำสอนของศาสนาช่วยในการสร้างระเบียบสังคมและวางแนวจริยธรรม กฎแห่งกรรม ไตรภูมิพระร่วง ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ นิทานชาดก เหล่านี้ล้วนเป็นส่วนประกอบทางพุทธศาสนาที่ช่วยให้คนทำแต่ความดี ซึ่งในแง่นี้จะพบในคำสอนของทุกศาสนาที่เน้นให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว ประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนายังเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนในสังคม เช่น ในสังคมพุทธจะมีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า การเข้าวัดทำบุญตามเทศกาลสำคัญทางศาสนา การบวชเป็นพระ การฟังเทศน์มหาชาติ การทำบุญทำทานเพื่อสะสมบุญเป็นต้น ความเชื่อและคำสอนทางศาสนาจึงมีส่วนในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคม จึงกล่าวได้ว่าศาสนาได้ให้โลกทัศน์ กำหนดมาตรฐานทางจริยธรรมและวางแนวทางให้กับทางออกทางใจให้แก่คนในสังคม

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม

ศาสนากับสังคมมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิด เพราะศาสนาเป็นสถาบันที่จำเป็นยิ่งสถาบันหนึ่งต่อการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลและสังคม ความจำเป็นดังกล่าวพิจารณาได้จากบทบาทและหน้าที่ของศาสนาซึ่งอำนวยการประโชยน์ให้สังคมสามารถดำรงอยู่และปฏิบัติหน้าที่เพื่อความเป็นเอกภาพของสังคม ดังนั้น ถ้าพิจารณาในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ สถาบันศาสนาทำหน้าที่ที่สำคัญ ดังนี้

(๑) ทำหน้าที่ในการให้คำอธิบายคำถาม ซึ่งในสังคมมนุษย์ทุกสังคมจะมีคำถามว่า ทำไมถึงเป็นอย่างนี้ ทำไมถึงเป็นอย่างนั้น ทำไมคนเราจึงเกิดมา ตายแล้วจะไปไหน ทำไมคนจึงมีฐานะไม่เท่ากัน ศาสนาจะให้คำตอบต่อคำถามเหล่านี้

(๒) ทำหน้าที่ในการให้การสนับสนุนสถาบันพื้นฐานต่างๆของสังคม เช่น สถาบันทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมและค่านิยม เพื่อให้สถาบันเหล่านี้สามารถสนองตอบวัตถุประสงค์ทางสังคมและมีประโยชน์แก่มวลชนมากที่สุด ศาสนาต่างๆ จะมีคำสอนหรือหลักการทางเศรษฐกิจที่ยังประโยชน์แก่ศาสนิกชน การแบ่งปันประโยชน์ และการเฉลี่ยความทุกข์แก่ชนหมู่มาก ในทางการเมือง เป็นเข็มทิศและทางเลี้ยวแก่ระบบการเมือง โดยเฉพาะระบบการเมืองที่มีรากฐานอยู่บนจารีตนิยม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ศาสนาเป็นพื้นฐานของอุดมการณ์ทางการเมืองที่ยำคุณค่าของมนุษย์และความชอบธรรมของผู้ปกครอง ในทางสังคม ศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจของคน เป็นสื่อของการอบรมให้รู้จักระเบียบสังคม หมายถึงการรู้จักเรียนรู้ รู้จักปรับตัวให้สามารถอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นได้ โดยการยึดแนวทางปฏิบัติอย่างเดียวกัน มีปรัชญาชีวิตที่สอดคล้องกัน

(๓) ทำหน้าที่ที่เกี่ยวกับปัจเจกบุคคล ศาสนาจะทำหน้าที่ให้พลังใจแก่บุคคลหรือปัจเจกบุคคลในกรณีที่เกิดวิกฤตการณ์ และไม่สามารถหาสาเหตุที่เหมาะสมหรือเพียงพอมาอธิบายได้ เช่น ในกรณีเกิดภัยพิบัติหรือเกิดอุบัติเหตุแก่คนที่เรารักเราชอบ หรือการพลัดพรากจากสิ่งที่เรารักและห่วงหาพันเป็นต้น การอธิบายว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องบังเอิญหรือเป็นอุบัติเหตุที่เกิดขึ้นได้ การอธิบายหรือการให้เหตุผลในลักษณะนี้ยังไม่เพียงพอ จะต้องมีการอธิบายอีกลักษณะหนึ่ง ศาสนาจะให้คำอธิบายแบบนี้

(๔) ทำหน้าที่ผนึกส่วนต่างๆ ของสังคมให้เป็นเอกภาพ ศาสนาจะทำให้ชนบธรรมเนียมประเพณี ระบบความเชื่อต่างๆ ที่เป็นระบบความเชื่อย่อย ๆ ในสังคมได้รวมกันเป็นระบบเดียวกัน ซึ่งจะนำไปสู่บูรณาการภายในกลุ่มชนและชาติ

ในการทำหน้าที่ดังกล่าว นอกจากจะมีคำสอนที่เป็นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม แนวทางปฏิบัติซึ่งเป็นนามธรรมแล้ว ในแต่ละศาสนาที่ดำรงอยู่ในปัจจุบันทั้งศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม เป็นต้น ยังมีบุคลากรซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของศาสนา อันได้แก่ พระสงฆ์ นักบวช พราหมณ์ ผู้สอนศาสนาหรือที่เรียกชื่ออื่นๆ ทำหน้าที่เผยแผ่คำสอนของแต่ละศาสนา ทำหน้าที่เป็นศาสนทายาทผู้สืบทอดศาสนาและเป็นสื่อกลางของศาสนากับมนุษย์

จากบทบาทและหน้าที่ข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ศาสนามีบทบาทที่สำคัญต่อสังคม ๒ ประการ คือ

ประการแรก บทบาทในฐานะกลไกทางสังคม กล่าวคือ ศาสนามีบทบาทในการสร้างโลกทัศน์ วางกรอบความคิดเกี่ยวกับสถานภาพของมนุษย์ และระเบียบสังคม ควบคุมพฤติกรรมสังคม เป็นพื้นฐานของอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม นั่นคือ คำสอนของศาสนาใหญ่ๆ ของโลกได้ช่วยวางระเบียบสังคมและวางแนวจริยธรรมให้แก่คนในสังคมเพื่อเป็นบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม

ประการที่สอง บทบาทในฐานะการรวบรวมกลุ่มสังคม ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นกลไกในการรวมกลุ่มทางสังคม เป็นสิ่งที่สร้างสัญลักษณ์และเอกลักษณ์ของกลุ่ม ตัวอย่างเช่น สังคมที่นับถือศาสนาพุทธ ย่อมมีแบบแผนแนวทางปฏิบัติและพฤติกรรมที่แตกต่างจากสังคมที่นับถือศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลามเป็นต้น ศาสนาจึงเป็นที่รวมของกลุ่มชนที่มีระบบความเชื่อเหมือนกันไว้ด้วยกันซึ่งเป็นผลให้สังคมเกิดความมั่นคงและเป็นเอกภาพ

๕. ความสำคัญและความจำเป็นต่อการพัฒนาจิตใจ

ศาสนามีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของมนุษย์มาเป็นเวลาอันยาวนาน ปัจจุบันสภาพเศรษฐกิจสังคมและการเมืองตลอดจนเทคโนโลยีสารสนเทศและโทรคมนาคมได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทำให้คนได้รับความตึงเครียดทางจิตใจ คนในบางสังคมปรับตัวไม่ทันการเปลี่ยนแปลงได้ก่อปัญหาและความรุนแรงอย่างที่ไม่เคยมีในโลกปัจจุบันไม่ควรจะมีเพิ่มขึ้น บางกลุ่มเหล่านี้ไม่เห็นความสำคัญของศาสนา มีการอบรมกล่อมเกลாத่างจิตใจน้อยลง ผู้คนขาดสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ หันไปพึ่งวัตถุและยิควัตถุเป็นสรณะมากขึ้นและเกิดความเสื่อมโทรมทางจิตใจ

ความจำเป็นในการพัฒนาจิตใจเกิดขึ้น ๒ ลักษณะใหญ่ๆ คือ

(๑) ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาด้านสังคมซึ่งเกิดจากการที่ประชาชนขาดเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ และปรับปรุงบทบาทของสถาบันทางสังคมซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและให้คงบทบาทในการพัฒนาจิตใจต่อไป

(๒) ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อพัฒนาสมาธิในสังคมให้สามารถปรับบทบาทและปรับตัวอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม

สภาพปัญหาที่ส่งผลให้ต้องดำเนินการพัฒนาจิตใจเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมาเป็นไปอย่างรวดเร็วและมีผลให้สังคมไทยมีลักษณะลึกลับซับซ้อน เกิดบทบาทและเกิดความคาดหวังใหม่ ๆ ของตนในสังคมมากมาย ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและความสัมพันธ์ดั้งเดิมกับสภาพแวดล้อมใหม่ ๆ ถูกกระทบกระเทือน กล่าวคือ การพัฒนาประเทศที่ก่อให้เกิดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ซึ่งเป็นผลดีต่อประเทศในภาพรวม แต่มีปัญหาด้านมาหลายประการ ซึ่งจำเป็นจะต้องรีบเร่งพัฒนาจิตใจให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้แก่

(๑) การขยายตัวของสังคมอุตสาหกรรมและการบริการอย่างรวดเร็ว ซึ่งเป็นผลจากการพัฒนาประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและความแตกต่างระหว่างสังคมเมืองและสังคมชนบทอย่างชัดเจน ความแตกต่างปรากฏทั้งในรูปของรายได้ ฐานะ อำนาจ ระดับการพัฒนา ค่านิยมและความคาดหวัง รวมทั้งได้ส่งผลถึงปัญหาความยากจนในชนบท การหลั่งไหลย้ายถิ่นเพื่อหางานทำในเขตเมือง การเอารัดเอาเปรียบทางเศรษฐกิจ ปัญหาโสเภณี อาชญากรรม ยาเสพติด เด็กเกเร จรจัด ปัญหาแรงงาน แหล่งเสื่อมโทรม ชนบทพึ่งเมืองมากขึ้น เกิดความเสื่อมโทรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านและความสัมพันธ์ที่ย่อหย่อนระหว่างสถาบันพื้นฐานในชนบท อันได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียน เป็นต้น

(๒) การขยายตัวของสังคมส่งผลต่อเนื่องถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมทั้งในเมืองและชนบท ซึ่งแต่ละครอบครัวต้องดิ้นรนกับการครองชีพ จนมีผลบ่อนทำลายความช่วยเหลือความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างกันซึ่งเป็นวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามที่เคยมีมาในอดีตลงไป ส่งผลถึงภาวะอารมณ์ที่ตึงเครียด เกิดความรู้สึกว่าเหวไรที่พึ่ง มีความนิยมเชิงวัตถุโดยปราศจากเครื่องเหนี่ยวรั้งมากขึ้น และก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมา เช่น การแตกแยกครอบครัว การทอดทิ้งเด็กและผู้สูงอายุ และการติดยึดค่านิยมฟุ้งเฟ้อ เป็นต้น

(๓) ระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน ซึ่งมุ่งเน้นการแข่งขัน เพื่อสร้างความมั่งคั่งในด้านรายได้ทำให้คนไทยและสังคมไทยมีความเป็นวัตถุนิยมมากขึ้น ก่อให้เกิดปัญหาด้านพฤติกรรมของคนในสังคม คือ การย่อหย่อนในศีลธรรม จริยธรรม ขาดระเบียบวินัย การเอารัดเอาเปรียบ ส่งผลให้วิถีชีวิตและค่านิยมดั้งเดิมที่ดีงามของไทยเริ่มจางหายไปพร้อมกับการล่มสลายของสถาบันครอบครัว ชุมชนและวัฒนธรรมท้องถิ่น

การพัฒนาประเทศในสามทศวรรษที่ผ่านมา กล่าวได้ว่า ประเทศมีความเจริญทางวัตถุแต่เกิดความเลื่อมทางจิตใจและค่านิยม จึงจำเป็นต้องพัฒนาจิตใจ เพื่อให้เกิดดุลยภาพในการพัฒนา นั่นคือ “เศรษฐกิจกับจิตใจต้องไปด้วยกันและเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาจิตใจก็เพื่อให้ประชาชนเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติชอบอยู่ในกรอบของศีลธรรม จรรยา รวมถึงการเห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัวและเกิดความสามัคคีในชาติ” สถาบันหลักที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจ ก็คือสถาบันศาสนา ดังพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่า

“ศาสนาย่อมเป็นหลักสำคัญสำหรับจะชี้ให้คนดำเนินให้ถูกทางว่า อย่างไรจะเป็นทางควรประพฤติ ศาสนาย่อมเป็นเครื่องทำให้คนมีความกล้าหาญ เพราะมีความมั่นใจอยู่ในศาสนาแล้ว ก็ไม่มีความกลัวภัยอันตรายใด ๆ ศาสนาเป็นเครื่องประดับอันมีลึบยิ่งกว่าเครื่องประดับใด ๆ ทุกอย่าง เพราะว่าศาสนาเมื่อมีอยู่ประจำกับชุมชนแล้ว นับว่าเป็นสิริแก่ชุมชนนั้นยิ่งกว่าเครื่องประดับภายนอก”

๖. กระบวนการพัฒนาจิตใจของสถาบันศาสนาต่อประชากรกลุ่มเป้าหมาย

สถาบันศาสนามีบทบาทสำคัญในการวางระเบียบของสังคมและเป็นกลไกในการรวมกลุ่มสังคมอย่างมีประสิทธิภาพและบุคลากรทางศาสนาได้เป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตวิญญาณ เมื่อการเวลาผ่านไปบทบาทดังกล่าวได้ลดน้อยลง กระบวนการพัฒนาจิตใจจะต้องดำเนินการควบคู่ไปกับการพัฒนาทางกายอย่างที่เราเรียกกันว่า “ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว”

ดังนั้นการพัฒนา ด้านร่างกาย ด้านปัจจัย ๔ การอยู่ดีกินดี การอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบวินัยและการเคารพกฎหมายเป็นต้น จึงถือเป็นการพัฒนาภายนอก ส่วนการพัฒนาภายในก็คือการพัฒนาจิตใจ ซึ่งหมายถึงคุณธรรมและการพัฒนาความคิดสติปัญญาต่างๆ ให้มีคุณภาพที่ดี ซึ่งความจำเป็นในการพัฒนาจิตใจซึ่งเกิดขึ้นจากสาเหตุ ๒ ลักษณะใหญ่ ๆ จำเป็นต้องพิจารณาดำเนินการควบคู่กันไป

๖.๑ ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและปรับปรุงบทบาทของสถาบันทางสังคมซึ่งมีความสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง ความจำเป็นขั้นแรกที่จะต้องดำเนินการก็เพื่อแก้ไขปัญหาสังคมอันเกิดจากความเลื่อมโทรมทางจิตใจและค่านิยม ซึ่งเป็นผลมาจากความอ่อนแอของสถาบันทางสังคม

ที่มีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจ อันได้แก่ สถาบันศาสนา ซึ่งในปัจจุบันมีข้อกังขากันมากกว่า สถาบันศาสนาทำอะไรให้แก่สังคมบ้าง บางคนถึงกับวิจารณ์ว่า ศาสนา เป็นเรื่องล้าสมัยไม่มีประโยชน์ต่อสังคม ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากบทบาทของสถาบันศาสนาหลายด้านสูญหายไป ในอดีตสถาบันศาสนามีบทบาทมากในการเป็นศูนย์กลางการอนุเคราะห์ชุมชนด้านต่าง ๆ เช่น การศึกษา สาธารณสุข ศิลปวัฒนธรรม รวมทั้งพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น เมื่อสังคมเปลี่ยนไป มีการรับเอาแนวความคิดและวัฒนธรรมจากตะวันตกเข้ามาทำให้เกิดสถาบันทางสังคมแบบใหม่เข้ามารับบทบาทเดิมของสถาบันศาสนาไป เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล เป็นต้น บทบาทของสถาบันศาสนาต่อสังคมจึงลดน้อยลงทำให้คนเหินห่างจากสถาบันศาสนามากขึ้น เกิดความเสื่อมทางจิตใจทำให้จำเป็นจะต้องฟื้นฟูบทบาทและสถานภาพของสถาบันศาสนาในสังคมทั้งในด้านศีลธรรมจรรยาและบทบาทต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้เข้มแข็งและสามารถทำหน้าที่ให้การสงเคราะห์และเป็นผู้นำทางศาสนาจิตใจวิญญาณเช่นที่เคยเป็นมาได้ทั้งนี้ พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ได้สรุปบทบาทของพระสงฆ์และวัดในอดีตไว้ดังนี้

(๑) เป็นสถานศึกษาสำหรับชาวบ้านส่งกุลบุตรมาอยู่รับใช้พระเพื่อรับการฝึกอบรมทางศีลธรรมและเล่าเรียนวิชาการต่างๆ ตามที่สอนในสมัยนั้น รวมทั้งเป็นศูนย์รวมเยาวชนด้วย

(๒) เป็นสถานสงเคราะห์ ที่บุตรหลานชาวบ้านที่ยากจนได้อาศัยเลี้ยงชีวิตและศึกษาเล่าเรียนด้วย ตลอดจนผู้ใหญ่ที่ยากจนมาอาศัยเลี้ยงชีพ

(๓) เป็นสถานพยาบาล ที่รักษาผู้เจ็บป่วยตามภูมิรู้ของคนในสมัยนั้น

(๔) เป็นสโมสรที่ชาวบ้านมาพบประสังสรรค์ หย่อนใจ หาความรู้เพิ่มเติม

(๕) เป็นที่พักคนเดินทาง

(๖) เป็นสถานบันเทิงที่จัดงานเทศกาลและมหรสพต่างๆ สำหรับชาวบ้านทั้งหมด

(๗) เป็นที่ไกลเกลียดชังพิพาท เป็นที่ปรึกษาแก้ไขปัญหาชีวิตครอบครัวและความทุกข์ต่างๆ

(๘) เป็นศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรมที่รวบรวมศิลปกรรมต่างๆตลอดจนเป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์

(๙) เป็นคลังวัสดุสำหรับเก็บของใช้ต่างๆ ซึ่งชาวบ้านจะได้ใช้ร่วมกันเมื่อมีงานที่วัด หรือยืมไปใช้เมื่อตนมีงาน

(๑๐) เป็นศูนย์กลางบริหารหรือปกครองที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน จะเรียก
ลูกบ้านมาประชุมกันบอกแจ้งกิจการ

(๑๑) เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือให้บริการด้านพิธีกรรม อันเป็นเรื่องผูก
พันกับชีวิตของทุกคนในระยะต่าง ๆ ของชีวิต

สถาบันศาสนาในฐานะสถาบันทางสังคมซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนา
จิตใจ จำเป็นต้องได้รับการปรับปรุงให้สามารถเป็นผู้นำทั้งทางปัญญา ชีวิตและจิตใจ จึงจะ
สามารถพัฒนาจิตใจของคนในสังคมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์จะต้องได้รับการพัฒนา
ก่อนเป็นเบื้องแรก นักบวชและผู้สอนศาสนาของแต่ละศาสนาคือศาสนาพุทธ ผู้สืบทอด
และเผยแพร่ศาสนา

๒.๒ ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อพัฒนาสมาชิกในสังคมให้สามารถปรับ
บทบาทและปรับตัวอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม เมื่อปรับปรุงบทบาทของสถาบันศาสนา
ให้มีศักยภาพในการเป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตใจแล้ว สถาบันศาสนาจะเป็นผู้ทำหน้าที่
ในการพัฒนาจิตใจของสมาชิกทุกคนในสังคมตามหลักการของแต่ละศาสนา ซึ่งกระบวนการ
พัฒนาจิตใจจะดำเนินไปตลอดชีวิตโดยผ่านสถาบันทางสังคมได้แก่ ครอบครัว ชุมชน บ้าน
วัด และสถาบันการศึกษาทั้งรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการโดยมีจุดเน้นให้ปฏิบัติ
เป็นวิถีชีวิตของศาสนิกชนที่ดี

เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาจิตใจในทางโลกก็เพื่อให้คนมีคุณธรรม
จริยธรรมเมตตาธรรมเป็นเครื่องนำทางชีวิต และรู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม ซึ่งจะส่งผลให้
สังคมมีสันติสุขผู้คนอยู่กันฉันท์พี่น้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสังคมที่มี“พัฒนาการด้านจิตใจ
ไว้สูง” ดังนั้น กระบวนการพัฒนาจิตใจควรมีแนวทางดังนี้

การพัฒนาจิตใจสำหรับกลุ่มเป้าหมายทั่วไป

(๑) เริ่มจากปัจเจกบุคคลไปสู่คนส่วนมาก โดย

(๑.๑) พัฒนาเริ่มต้นที่ตัวปัจเจกบุคคลด้วยหลักธรรมคำสอนเบื้องต้นของแต่ละศาสนาเพื่อให้เป็นแบบอย่างอันดีต่อผู้อื่น เมื่อพัฒนาปัจเจกบุคคลจนเป็นแบบอย่างให้
แก่ผู้อื่นได้แล้วจะทำให้เกิดการรวมกลุ่มของบุคคลที่มีคุณธรรมเสมอกันขึ้นและจะต้องดำเนินการ
พัฒนาต่อไปเรื่อยๆ เพื่อให้เกิดสภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิมในทุกระยะ และขยายกลุ่มให้กว้าง
ขวางขึ้นจนมีสภาพการพัฒนาครอบคลุมทั้งชุมชนต่อไป การพัฒนาจิตใจตามกระบวนการนี้

จะเริ่มจากปัจเจกบุคคลไปสู่ผู้อื่น กลุ่มและชุมชนตามลำดับดังตัวอย่าง ปัจเจกบุคคล → ผู้
อื่น → กลุ่ม → ชุมชน

(๑.๒) พัฒนาต่อจากระดับปัจเจกบุคคล โดยพัฒนาในรูปของกลุ่ม ซึ่งอาจ
เริ่มกลุ่มละ ๘ คน น้อยหรือมากกว่านี้ตามความเหมาะสมของสถานการณ์การพัฒนาจิตใจ
ในลักษณะนี้จะดำเนินการโดยไม่ให้รู้ตัว เมื่อดำเนินการประสบผล คนอื่นๆจะสามารถมอง
เห็นประโยชน์และจะเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาต่อไป

(๒) การพัฒนาโดยการฝึกอบรม เริ่มตั้งแต่การใช้คำคมซึ่งเป็นแก่นของศาสนา
ธรรม อุทาหรณ์ และสุภาษิตต่างๆ ให้ประชาชนอ่านหรือทำตามความเข้าใจ ในขณะเดียว
กันจะต้องกระตุ้นและชี้แนะตามโอกาสอันควรอย่างสม่ำเสมอ

(๓) พัฒนายุวชนเป็นสื่อเพื่อพัฒนาผู้ใหญ่ โดยให้การฝึกอบรมตั้งแต่วัยเด็กทั้ง
เด็กก่อนวัยเรียนและเด็กในวัยเรียน เพื่อให้เด็กรู้จักประพฤติดี ให้เป็นแบบอย่างความ
ประพฤติสำหรับเพื่อนพ่อแม่พี่น้อง โดยพยายามกระตุ้นเด็กเหล่านี้ให้นำหลักธรรมคำสอนไป
ปฏิบัติเป็นตัวอย่างเพื่อเตือนผู้ปกครองและพี่น้องที่ประพฤติไม่ถูกไม่ควร จุดมุ่งหมายของ
การพัฒนาเด็กและใช้เด็กเป็นสื่อมีจุดมุ่งหมายหลักอยู่ที่ตัวเด็กเพื่อให้เติบโตเป็นเยาวชนและ
ผู้ใหญ่ที่ดีในอนาคต การเป็นแบบอย่างหรือการนำหลักธรรมที่ควรประพฤติปฏิบัติไปสอนผู้
ปกครองหรือพี่น้องจึงเป็นหมายรอง

(๔) การสอดแทรกหลักธรรมคำสอนผ่านเรื่องต่างๆ ทั้งของรัฐและเอกชนอย่าง
สม่ำเสมอและสอดคล้องกับสถานการณ์ ตัวอย่าง เรื่องโทษของความประมาทและประโยชน์
ของความไม่ประมาท ความประมาทเป็นทางแห่งความหายนะ เป็นบ่อเกิดแห่งอุบัติเหตุและ
เป็นแดนแห่งอันตรายเป็นต้น การสอดแทรกหลักคำสอนดังกล่าวจะต้องให้เป็นภาพจริง
ระหว่างเหตุและผลของการตั้งอยู่ในความประมาท

(๕) การสอดแทรกหลักธรรมคำสอนที่สอดคล้องกับชีวิตประจำวันของประชาชน
ในลักษณะที่เป็นรูปธรรมและง่ายต่อความเข้าใจจะช่วยให้ประชาชนสามารถนำไปประยุกต์
ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งจะนำไปสู่การกล่อมเกล้าและขัดเกลาจิตใจให้มีความประพฤติ
ปฏิบัติที่ต้งมั่นในหลักธรรมคำสอนของศาสนา

(๖) ใช้นโยบายและมาตรการให้ละ ลด เลิกจากหายนะธรรมทั้งหลายโดย
สถาบันศาสนาเป็นผู้นำในการรณรงค์ร่วมกับทุกองค์กรในสังคมเพื่อให้หายนะธรรมหมดไป

(๗) สนับสนุนและส่งเสริมให้มีองค์กรประสานงานศาสนาและองค์กรต่างๆ ใน
การพัฒนาจิตใจประชาชน

ตามนัยที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า การพัฒนาจิตใจเกิดขึ้นได้ในทุกมิติของชีวิต โดยมีทั้งตัวหลักธรรมคำสอนเป็นตัวชี้แนะและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นสะพานเชื่อมโยงการพัฒนา

การพัฒนาจิตใจสำหรับเยาวชนในสถานศึกษา

การเลื่อมทางจิตใจที่เกิดขึ้นในปัจจุบันมีผลกระทบต่อบทบาทของสถานศึกษาที่ระบบการศึกษาจะต้องให้ความสำคัญ กล่าวคือ ระบบการศึกษาจะต้องมียุทธศาสตร์และแนวทางปฏิบัติในการพัฒนาจิตใจของเยาวชนที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น เพราะสถานศึกษาเป็นกระบวนการหนึ่งในการเรียนรู้และอบรมบ่มเพาะคุณธรรมและจริยธรรมของเยาวชนอย่างเป็นระบบ ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนเพื่อให้เกิดการเรียนรู้คุณธรรมและจริยธรรมและได้ผลในทางปฏิบัติ ไม่ควรจำกัดอยู่เฉพาะในหลักสูตร อุปกรณ์ วิธีการสอน และครูเท่านั้น เพราะประสบการณ์จริงเป็นสื่อในการเรียนการสอนคุณธรรมและจริยธรรมยิ่งกว่าการอบรมสั่งสอน ฉะนั้นในการพัฒนาจิตใจหรือการเรียนการสอนคุณธรรมและจริยธรรมในสถาบันศึกษาทุกระดับจึงควรให้ชุมชน องค์กร พระ นักบวช บิดาและมารดาของเยาวชนมีส่วนร่วมด้วย เพราะในทางปฏิบัติการสอนอบรมของบิดามารดา พระ นักบวชและผู้อาวสุเป็นต้นจะช่วยให้ให้เยาวชนได้เรียนรู้ประสบการณ์ตรงมากกว่า

สำหรับคุณธรรมและจริยธรรมที่จะกล่อมเกลาหรือพัฒนาจิตใจของเยาวชน ซึ่งจะมีฝึกผ่านระบบการศึกษา ควรจะเป็นคุณธรรมและจริยธรรมที่สามารถปฏิบัติได้จริงและวัดผลได้ในทางปฏิบัติ เช่น เรื่องความขยัน ความซื่อสัตย์ ความมีระเบียบวินัย หรือความสามัคคีเป็นต้น และสามารถขยายขอบเขตให้ลุ่มลึกตามวุฒิภาวะของแต่ละวัยได้

การปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมเพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีในสถาบันการศึกษา ผู้ที่ให้การอบรมปลูกฝังนอกจากครูพระสงฆ์และนักบวชแต่ละศาสนาแล้วควรจะเป็นบุคคลซึ่งมีคุณสมบัติที่เป็นแบบอย่างได้และเป็นที่ยอมรับของสาธารณชน เพื่อให้นักเรียนสามารถนำไปใช้เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตประจำวัน

การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนา

การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนด้านจิตเจตน์ดังกล่าวก่อน เป็นหลักการทั่วไปของทุกศาสนา การพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนาจะต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๓ ด้าน ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวไว้ในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนว่า

การพัฒนาคนจะต้องดำเนินการให้ครบทั้ง ๓ ด้าน เพราะเป็นปัจจัยทั้งปวงเกี่ยวเนื่องกันและกันหรือเรียกว่าการพัฒนาคนด้วยวิธี ๓ ประสาน ดังนี้

(๑) ด้านพฤติกรรม คือ ศิล เริ่มแต่การควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในระดับวินัย ได้แก่ การเคารพกฎหมาย ข้อบังคับต่างๆ ภายนอก จนถึงระดับที่สอง คือ การควบคุมพฤติกรรมด้วยเจตนาสมัครใจจากภายในซึ่งเป็นระดับศีล ซึ่งทั้งระดับวินัยและระดับศีลรวมอยู่ในขั้นศีล

(๒) ด้านจิตใจ เป็นเรื่องของจิตใจที่เราเข้าไปจัดการกับกระบวนการของเหตุปัจจัยในทางจิตใจด้วยการฝึกฝนพัฒนาความรู้สึกและลักษณะนิสัยที่ดีงาม เช่น ความสงบ ความสุข ความรัก เป็นต้น เป็นด้านที่เรียกว่า สมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา

(๓) ด้านความรู้หรือปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจ ซึ่งมีหลายขั้นตอนโดยปัญญาจะเป็นตัวคอยกำกับด้านพฤติกรรมและด้านจิตใจด้วยการตรวจสอบและชี้้นำให้ดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อง

กล่าวโดยสรุป พฤติกรรมที่ดีเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนา จิตใจที่ดี ทำให้พฤติกรรมมั่นคงและปัญญาเป็นตัวปรับพฤติกรรมและจิตใจให้ลงตัวการพัฒนาคนจึงมุ่งเน้นพัฒนาให้มีศีล(ความมีระเบียบวินัยทั้งภายในและภายนอก) มีสมาธิ (จิตใจที่สงบมีความมั่นคง) และปัญญา (ความรู้เท่าทันเหตุการณ์)

นอกจากนี้พระธรรมปิฎกยังได้กำหนดเครื่องชี้วัดระดับการพัฒนาคนไว้ว่า ต้องมี ๗ เป็นการให้คนมีความสามารถมากขึ้น ๆ แต่เครื่องวัดระดับการพัฒนาของคนที่เหมาะสม คือ การมีความสามารถยิ่งขึ้นๆ ในการทำให้ความเป็นอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และสัตว์สิ่งทั้งหลายเกี่ยวเนื่องประโยชน์แก่กันมากขึ้น และอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เบียดเบียนกันน้อยลง ส่วนตัวชี้วัดถึงความไม่พัฒนาของคน คือ การที่คนยังถูกครอบงำด้วยกิเลส ๓ ประการ ได้แก่

(๑) ตัณหา ความไม่เสพมุงแสวงหาผลประโยชน์

(๒) มานะ ความไม่อำนาจ มุ่งความยิ่งใหญ่เพื่อครอบงำผู้อื่น

(๓) วิทยู ความยึดติดถือรั้นคลั่งไคล้ในลัทธิความเชื่อ แนวคิดอุดมการณ์ที่ส่งเสริมการถือตัวและแบ่งแยกเผ่าพันธุ์ เป็นต้น

การพัฒนาจิตใจนอกจากสถาบันศาสนาจะมีหน้าที่หลักโดยตรงในการพัฒนาแล้วยังมีสถาบันการศึกษา สถาบันครอบครัวและสังคมรอบตัว เช่น กลุ่มเพื่อนบ้านและสื่อมวลชนเป็นต้น ช่วยกล่อมเกลารักษาจิตใจ อย่างไรก็ดีตาม สื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ก็มีส่วนมากในการกล่อมเกลารักษาจิตใจ โทรทัศน์เป็นสื่อมวลชนที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของ

ประชาชนมากที่สุดโดยเฉพาะเด็กและเยาวชน สารเนื้อหาเป็นจำนวนหลายรายการในโทรทัศน์เป็นตัวอย่างที่ไม่ดีในด้านพฤติกรรมและค่านิยม เช่น มีการเสนอพฤติกรรมที่ก้าวร้าวในการแก้ไขปัญห การทำลายล้างกัน การชิงโชคต่างๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นรายการที่ปลูกฝังนิสัยชอบการพนัน เสี่ยงโชคหรือค่านิยมที่ไม่เหมาะสมให้เยาวชน รัฐจึงควรสนับสนุนการจัดทำรายการที่มีเนื้อหาสาระที่เป็นการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเยาวชน ทั้งนี้เพราะสื่อประเภทนี้สามารถเข้าถึงเด็กและเยาวชนได้โดยไม่จำกัดเวลาและสถานที่

๗. ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพของสถาบัน

๗.๑ ผลกระทบและปัญหาที่เกิดขึ้น

การพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ ซึ่งตั้งแต่รัฐสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบันได้ส่งผลให้โครงสร้างสังคมที่เรียบง่ายเปลี่ยนเป็นสังคมที่ซับซ้อน ซับซ้อนของสถาบันศาสนาซึ่งได้แก่พุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์แนบแน่นต่อสังคมมาตลอด โดยเฉพาะบทบาทของพระสงฆ์ที่เคยมีต่อประชาชนกลุ่มเล็ก ๆ ต้องขยายความสัมพันธ์กว้างขวางขึ้น ต้องสัมพันธ์กับบุคคลนอกชุมชนที่เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนในฐานะผู้ปกครองบ้าง ผู้ช่วยเหลือส่งเคราะห์ประชาชนในด้านต่างๆ ตามที่รัฐบาลมอบหมายให้ปฏิบัติบ้าง พระสงฆ์ถูกลดบทบาทจากการเป็นผู้นำในด้านต่างๆ มาเป็นเพียงผู้ประสานเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาชน วัดและพระสงฆ์ถูกลดบทบาทที่เคยมีต่อวิถีชีวิตของประชาชนลง จนกระทั่งเหลือเพียงบทบาทที่สำคัญเพียงเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และเป็นคลังพัสดุเท่านั้น

ผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อบทบาทของวัดและพระสงฆ์ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของความเจริญแบบตะวันตกที่แพร่กระจายเข้าสู่ประเทศไทย โดยมีสถาบันต่างๆ เข้ามารับหน้าที่แทนวัดและพระสงฆ์ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ยังมีปัจจัยภายในอีก ๒ ประการที่ทำให้วัดและพระสงฆ์มีบทบาทต่อสังคมลดน้อยลงไป คือ

(๑) พระสงฆ์ไม่พยายามปรับปรุงตนเองให้เข้ากับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ไม่พยายามประยุกต์ความเจริญต่างๆ ดังกล่าวมาเสริมบทบาทของตนเองขึ้นใหม่

(๒) การสูญเสียภาวะผู้นำทางปัญญาของพระสงฆ์ เนื่องจากพระสงฆ์ไม่สนใจศึกษาความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ การปฏิเสธความรู้เช่นนี้ เป็นผลให้พระสงฆ์ไม่สามารถเข้าใจถึงสภาพปัญหาและโครงสร้างสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามกฎอนิจจัง ไม่เข้าใจ

มูลเหตุของปัญหาที่ประชาชนประสบอยู่ ประชาชนจึงต้องหันไปพึ่งพาสถาบันอื่นๆ ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชุมชนที่เคยแนบแน่นก็เริ่มเหินห่างออกไป สภาพการสูญเสียภาวะแห่งการเป็นผู้นำทางปัญญา เป็นปัญหาสำคัญที่ลดบทบาทของวัดและพระสงฆ์ลงไปมาก

นอกจากนี้สภาพของวัดเองก็เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความเหินห่างระหว่างพระสงฆ์กับชุมชน เพราะเมื่อกาลเวลาล่วงไปวัดก็เสื่อมโทรมไปด้วย มีวัดจำนวนไม่น้อยที่หมดคุณค่าควรแก่การเลื่อมใสศรัทธา เพราะเต็มไปด้วยสิ่งสกปรกและความไม่มีระเบียบ สภาพดังกล่าวทำให้ประชาชนพากันเหินห่างจากวัดและคลายความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และบทบาทของวัดที่ยังพอมีเหลืออยู่บ้างก็มีลักษณะที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิม ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์ ได้กล่าวถึงบทบาทของวัดที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิมว่า

(๑) วัดเดิมเคยเป็นที่พำนักของภิกษุสามเณรกลายเป็นที่อยู่อาศัยของคฤหัสถ์มากกว่า

(๒) วัดเคยเป็นที่บวชเรียนของลูกหลานในท้องถิ่น ก็กลายเป็นที่บวชของคนหนุ่มจากท้องถิ่นอื่น ซึ่งแม้อุปัชฌาย์ก็มิรู้จักประวัติของผู้ขอบรรพชาอุปสมบทมาก่อน นับเป็นจุดอันตรายจุดหนึ่งต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนา

(๓) วัดซึ่งเคยเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศลของชาวบ้านตามแบบลัทธิเถรวาท ก็ได้ถูกเปลี่ยนให้มีสภาพคล้าย ๆ กับโรงพระตามแบบมหายานในต่างประเทศไปเป็นจำนวนมาก

(๔) วัดซึ่งเคยเป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาด ร่มรื่น เป็นสิ่งดึงดูดใจชาวบ้านให้เข้าไปพักผ่อนหย่อนใจ ก็กลายเป็นวัดที่ขาดระเบียบ สกปรก และขาดความร่มรื่น ทำให้ประชาชนไม่ศรัทธา ไม่อยากเข้าวัด

(๕) วัดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทางสังคมที่พึงปรารถนา ก็กลายเป็นแหล่งอบายมุข

เมื่อบทบาทของวัดได้ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ประชาชนก็เสื่อมศรัทธาหันหลังให้วัดมากขึ้น จะเข้าวัดบ้างก็ในโอกาสทำบุญในวันสำคัญทางพระศาสนาและในการประกอบพิธีกรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องโดยตรงเท่านั้น ยิ่งคนหนุ่มสาวที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ด้วยแล้ว บทบาทของวัดบางวัดมิใช่เพียงสิ่งที่ไม่น่าสนใจและไม่มีคุณค่าในการสร้างสรรค์เท่านั้นแต่ยังเป็นที่น่าดูแคลนสำหรับพวกเขาอีกด้วย

๗.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพสถาบัน

จากสภาพผลกระทบและปัญหาที่เกิดขึ้นข้างต้นส่งผลต่อบทบาทของสถาบัน
ศาสนาในการพัฒนาจิตใจของคนซึ่งควรจะดำเนินการปรับปรุงและพัฒนา ดังนี้

(๑) ข้อเสนอเชิงนโยบาย

(๑.๑) รัฐควรดำเนินการปฏิรูปการศึกษาและการปกครองของสงฆ์ให้เอื้อ
ต่อการพัฒนาศักยภาพของพระสงฆ์ ให้สามารถดำรงบทบาทสำคัญในการพัฒนาจิตใจของ
คนในสังคม

(๑.๒) รัฐควรมีแผนพัฒนาจิตใจประชากรแต่ละกลุ่มเป้าหมายที่ชัดเจนและ
ดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง โดยประสานการดำเนินการร่วมกันระหว่างภาครัฐและ
สถาบันทางศาสนาทุกศาสนาให้สอดคล้องกับหลักการของแต่ละศาสนา

๒. ข้อเสนอแนะทั่วไป

(๒.๑) สถาบันทางศาสนาโดยเฉพาะวัดควรได้รับการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่
สงบ และเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมที่จะช่วยให้เด็กเกิดการเรียนรู้คุณธรรมและจริยธรรมได้ดี
สถาบันสงฆ์ ควรขยายบทบาทของพระสงฆ์ให้มีส่วนช่วยเหลือสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งการสอนวิชาจริยธรรมในโรงเรียน ตลอดจนเพิ่มจำนวนโรงเรียนพุทธศาสนาวัน
อาทิตย์ให้มากยิ่งขึ้นและรัฐควรสนับสนุนงบประมาณในด้านนี้ด้วย

(๒.๒) การปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมในสถานศึกษา ผู้บริหารสถาน
ศึกษาดึงนโยบายนี้เป็นพิเศษโดยถือว่าเป็นหน้าที่ความรับผิดชอบของครูทุกคนโดยผู้
สอนจะต้องปลูกฝังคุณธรรมให้แก่เด็กโดยเน้นความดีงามที่จะต้องปฏิบัติจริงอย่างสม่ำเสมอ
จนเป็นนิสัย และพฤติกรรมของครูต้องเป็นแบบอย่างที่ดีทางจริยธรรมนอกจากนี้จะต้องใช้
ประสบการณ์จริงในการเรียนการสอนมากขึ้น

(๒.๓) สถาบันครอบครัวตระหนักถึงหน้าที่และความรับผิดชอบที่มีต่อลูก
ควรเลี้ยงดูด้วยความเอาใจใส่และอบอุ่น และควรได้รับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมและ
การปฏิบัติที่ดีจากครอบครัว

(๒.๔) รัฐควรสนับสนุนให้สื่อมวลชนประเภทต่างๆ โดยเฉพาะวิทยุโทรทัศน์
ผลิตรายการที่มีเนื้อหาสาระที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการปลูกฝังคุณธรรมและจริย
ธรรมให้แก่คนในสังคมมากขึ้น

๘. บทสรุป

ศาสนารวมเป็นพลังและเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางสังคม เป็นบรรทัดฐานความประพฤติและการปฏิบัติของคนในสังคม ในอดีตสถาบันทางศาสนามีบทบาทเป็นอย่างมากต่อวิถีชีวิตของประชาชน โดยเป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตวิญญาณ ระยะเวลาหลังบทบาทดังกล่าวได้ลดน้อยลงไป เพราะความเสื่อมโทรมทางจิตใจและค่านิยมที่เพิ่มมากขึ้น การพัฒนาจิตใจก็เพื่อให้คนในสังคมมีคุณธรรม จริยธรรม และเมตตาธรรมเป็นเครื่องนำทางชีวิต เพื่อให้สังคมมีสันติสุข เป็นสังคมที่มี “พัฒนาการด้านจิตใจ” สูง กระบวนการพัฒนาจิตใจควรจะเริ่มที่ปัจเจกบุคคลก่อน แล้วขยายให้ครอบคลุมการพัฒนาทั้งชุมชน โดยเริ่มด้วยหลักธรรมคำสอนขั้นพื้นฐานแต่ละศาสนาและโดยสถาบันทางศาสนาเป็นผู้นำในการพัฒนาสำหรับกลุ่มประชากรทั่วไป ส่วนกลุ่มเยาวชน ระบบการศึกษาจะเป็นกระบวนการสำคัญในการกล่อมเกลาและพัฒนาจิตใจ ซึ่งการจัดการศึกษาจะต้องให้ความสำคัญโดยถือเป็นเรื่องด่วนที่จะต้องดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง และเร่งปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมให้เป็นวิถีชีวิต ซึ่งเป็นหลักการทั่วไป การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาตนตามแนวพุทธศาสนาจะต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านความรู้หรือปัญญา ด้านพฤติกรรมมุ่งพัฒนาให้คนมีศีล (ความมีระเบียบวินัยทั้งภายนอกและภายใน) ด้านจิตใจให้มีสมาธิ (จิตใจที่สงบมีความมั่นคง) และให้มีปัญญา (ความรู้เท่าทันเหตุการณ์) จึงถือว่าเป็นการพัฒนาจิตใจที่สมบูรณ์

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์

ศิษย์

เรียนรู้ เพื่ออยู่ และเพื่อรัก

เรียนรู้เพื่อจักมีส่วนร่วมให้

เรียนเพื่อศรัทธาและห่วงใย

เรียนไปเป็นมนุษย์ที่ยุติธรรม

Students

Learn to live with love and care

Learn to participate and share

With FAITH and being FAIR

สุนน อมรวิวัฒน์

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ความนำ	๑
การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจสำคัญของการพัฒนามนุษย์	๒
จากแผนการศึกษาแห่งชาติสู่หลักสูตรและการเรียนการสอน	๔
ปรากฏการณ์บางอย่างที่เป็นจุดอ่อนของการศึกษา	
- ความรู้เลิศล้ำ คุณธรรมต่ำลง	๗
- เมื่อครอบครัวยุคใหม่ การศึกษาก็ต้องเต็มเต็ม	๘
- การศึกษาเขาเข่งแก้งก้อย	๙
กระบวนการศึกษาสอนให้นักเรียนเป็นไทยก็ไม่ได้เป็นฝรั่งก็ไม่เหมือน	๑๑
บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ : ศักยภาพที่ต้องมีและทำได้	๑๒
- ปณิธานของสถานศึกษา	๑๓
- การจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่ดี	๑๗
- การจัดกิจกรรมหลากหลายเพื่อพัฒนาจิตใจ	๑๘
- กระบวนการกัลยาณมิตรในสถานศึกษา	๒๑
สรุปแนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ	๒๒
เชิงอรรถ	๒๕
บรรณานุกรม	๒๗

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วมาก เนื่องด้วยกระแสของคลื่นลูกที่สามที่โหมกระหน่ำอย่างไร้แรงต้าน ทำให้สังคมไทยได้กลายเป็นสังคมคาบจุกคาบดอก จะเป็นสังคมอุตสาหกรรมก็ไม่ใช่ สังคมเกษตรกรรมก็ไม่เชิง มีหน้าข้าราชการยังมีได้เตรียมตัวให้เข้มแข็งเพียงพอที่จะสามารถรับกระแสข่าวสารที่ถาโถมปนเป ทั้งที่เป็นสาระความรู้ การโฆษณาชวนเชื่อ และการครอบงำจิตใจที่บิดเบือนไปจากความเป็นจริง สังคมไทยมิได้ถูกรุกรานโดยแนวคิดวัตถุนิยมและบริโภคนิยมเท่านั้น หากแต่วิถีชีวิตไทยที่มีครอบครัวอันอบอุ่น ชุมชนที่เชื้ออาหารต่อกันและอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ก็กลับกลายเป็นความแตกแยกแก่งแย่งแข่งขัน ชีวิตคนเริ่มเครียด ชุมชนอ่อนแอ สังคมขาดความสงบสุข ในขณะที่โครงสร้างพื้นฐานของประเทศพัฒนาไปรวดเร็วขึ้น โครงสร้างพื้นฐานของคนกลับล้าหลังและถอยกลับไปสู่ความป่าเถื่อนอย่างน่ากลัว

การขึ้นต้นบทความนี้ ดูจะเป็นการมองสังคมไทยในแง่ร้าย แท้จริงแล้วทุกวงการไม่ว่าจะเป็นวงการเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ต่างก็ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว และพยายามร่วมกันสร้างความเข้มแข็ง สร้างดุลยภาพและศักยภาพให้แก่คน ชุมชน และสังคมอย่างต่อเนื่อง คำว่า “โลกาภิวัตน์” “การพัฒนาที่ยั่งยืน” “การปฏิรูป” “การรื้อปรับระบบ” ได้ถูกนำมาวิเคราะห์ถกเถียงกันในทุกวงการและทุกกลุ่มวิชาชีพ เพื่อสร้างบรรลัภาพชีวิตและสังคมไทยให้มีความสุข มั่นคง และอยู่อย่างสันติ

เมื่อใดก็ตาม สังคมเผชิญภาวะวิกฤต วิถีชีวิตของคนมีแต่ความเสี่ยงทุกข์ยาก มีระดับชนชั้นที่เหลื่อมล้ำหลอกลวง เอาัดเอาเปรียบกัน สถาบันการศึกษามักจะถูกมองว่าไร้ประสิทธิภาพ ไม่สามารถสร้างและพัฒนาคนให้มีสติปัญญาความสามารถดีพอ จนก้าวทันปรับตัวได้กับความเปลี่ยนแปลง ยิ่งเมื่อเจาะประเด็นเฉพาะลงไปที่การพัฒนาจิตใจของคนด้วยแล้ว สถาบันการศึกษาก็มักจะตกเป็นจำเลยว่ามีมุมมองแต่ลบนั่นคือ แต่มิได้สอนคน

การสัมมนาครั้งนี้ ได้มีการเสนอบทความเกี่ยวกับบทบาทของศาสนา (วัดและพระสงฆ์) บทบาทของครอบครัว ชุมชน และบทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจด้วย อันที่จริงบทบาทของทั้งสามสถาบันดังกล่าว ล้วนมีความสำคัญและความสัมพันธ์กับการศึกษาจนถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ให้การศึกษาในทุกช่วงชีวิตของคนเช่นเดียวกัน แต่เมื่อผู้เขียนได้รับมอบหมายให้

เสนอบทความเจาะจงเรื่องการศึกษาจึงจำเป็นต้องกำหนดกรอบความคิดให้แคบเข้า และมุ่งประเด็นเฉพาะบทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาคนด้านจิตใจ

สถาบันการศึกษา หมายถึง แหล่งเรียนรู้ที่จัดสิ่งแวดล้อม กระบวนการ เนื้อหาสาระ กิจกรรม วิธีการที่เหมาะสมกับพัฒนาการของมนุษย์ มีวัตถุประสงค์ให้ผู้เรียนเกิดคุณสมบัติต่างสร้างสรรค์ สถาบันการศึกษามีได้จำกัดอยู่เฉพาะอาคารสถานที่ หากหมายรวมถึงบุคลากรทุกประเภท เช่น ครูผู้สอน บุคคลที่สนับสนุนการสอน ผู้รู้ในชุมชน นักเรียนนักศึกษา ผู้ปกครอง สื่อ อุปกรณ์ วัสดุการสอน หลักสูตรการเรียนการสอน ที่กำหนดสาระของการเรียนรู้ ที่สำคัญที่สุดคือวัตถุประสงค์และกิจกรรมการเรียนรู้ตลอดกระบวนการ สถาบันการศึกษาที่กล่าวถึงในบทความนี้ หมายรวมถึงองค์กระบวนนโยบายที่บริหารการศึกษา สถานศึกษาระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับการศึกษาปฐมวัย ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา การจัดการศึกษาประเภทต่าง ๆ เช่น อาชีวศึกษา การฝึกหัดครู การศึกษาพิเศษ เป็นต้น สถาบันการศึกษานั้นมีทั้งที่อยู่ในระบบและนอกระบบโรงเรียน ซึ่งนับวันจะประสานสัมพันธ์กันเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการเรียนรู้

การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจสำคัญของการพัฒนามนุษย์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงกระบวนการพัฒนามนุษย์ว่า "... ทันทีที่มนุษย์รู้จักคิด เขาก็เริ่มมีการศึกษาและเมื่อนั้นปัญญาก็เกิดขึ้น ตัวแกนสำคัญของการพัฒนา ก็คือปัญญา เพราะทำให้รู้จักสิ่งทั้งหลาย และรู้ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไร แต่พร้อมกับที่ปัญญาเกิดขึ้นนั้นก็มีการปรับตัวเกิดขึ้นทั้งองค์กายพหุ ทำให้เกิดการพัฒนามีคุณลักษณะครบถ้วนองค์รวม คือ มิใช่พัฒนาแต่ปัญญา พฤติกรรมก็พัฒนาด้วย พฤติกรรมจะเปลี่ยนไป แล้วจิตใจก็พัฒนาด้วย คือจิตใจเปลี่ยนไป เช่นเปลี่ยนจากความอยากด้วยตัณหามาเป็นความอยากด้วยฉันทะ (ความอยากที่สนใจใฝ่รู้มิใช่ความอยากเสพรสชาติ) เป็นต้น และมีความสุขความพอใจอย่างใหม่เกิดขึ้น นั่นคือพอใจเมื่อได้ทำตามที่เป็นปัญญาบอก ได้ทำตามเหตุตามผลที่ดีเกิดความสุขความพอใจด้วยฉันทะ เป็นการพัฒนาจิตใจ เพราะ ฉะนั้น การพัฒนาจะเป็นไปพร้อมกันทั้ง ๓ ด้าน คือ พัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา การพัฒนาทั้ง ๓ อย่างนี้จะต้องอิงอาศัยเสริมซึ่งกันและกันจะแยกออกจากกันไม่ได้ในกระบวนการพัฒนามนุษย์..."

ข้อความข้างต้นนี้ได้แสดงความหมายและความสำคัญของการพัฒนาจิตใจอย่างชัดเจน จุดประสงค์ที่แท้จริงของการศึกษานั้นคือ ใ้บุคคลมีความรู้ ความคิด ความสามารถ

และความดี จุดประสงค์ทั้ง ๔ นี้ ผลมกมลกลืนกันอย่างสมดุลง เกิดเป็นศักยภาพของมนุษย์ เป็น “... บรมศึกษา ที่ช่วยให้มนุษย์กำจัดเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ คือ ความเห็นแก่ตัว”

ยิ่งมนุษย์ฉลาดขึ้นเพราะมีการศึกษาสูง เขากลับมีความคิดและการกระทำต่ำอยู่ในระดับสัญชาตญาณ ขว้างเหตุการณ์จากสื่อประเภทต่าง ๆ จึงเคลื่อนไปด้วยการแก่งแย่งช่วงชิง กัดขี้นเข่งกัน สังคมไทยกลายเป็นสังคมที่มีความเลื่องสูง บัญหยาเลพติด โรคเอดส์ อาชญากรรมทางเพศ การฉ้อราษฎร์บังหลวง การฉ้อปล้น และการค้ากำไรโดยขายชีวิตและแรงงานของคนที่ดีกว่าอ่อนแอกว่า เหตุการณ์เหล่านี้ได้สร้างความล้าช้าและความตระหนักรู้แก่ผู้กำหนดนโยบายและวางแผนพัฒนาประเทศ แนวโน้มของการพัฒนาได้หันมาเน้นการพัฒนาคนและสังคม ควบคู่กันไปกับการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ การเมือง วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี จะเห็นได้จากแผนพัฒนาประเทศระดับต่าง ๆ ที่สรุปไว้ดังนี้

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) ได้มีวัตถุประสงค์หลัก ข้อแรก ของการพัฒนาคนและสังคม เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของคนทุกคน ตั้งแต่ปฏิสนธิไปจนตลอดชีวิต ทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ให้เป็นคนดีมีคุณธรรม มีความรู้ความสามารถ และมีทักษะในการประกอบอาชีพ รวมทั้งสามารถปรับตัวให้มีชีวิตที่เป็นปกติสุขในสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วด้วย

แผนพัฒนาคนและสังคมได้กำหนดยุทธศาสตร์เกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพของคนไว้ ๔ แนวทาง คือ (๑) แนวทางด้านประชากร (๒) แนวทางการพัฒนาจิตใจ (๓) แนวทางการพัฒนาสติปัญญา ทักษะฝีมือ และการมีงานทำ (๔) แนวทางการพัฒนาสุขภาพและพลานามัย ในส่วนของแผนการพัฒนาจิตใจนั้น มีความมุ่งหมายซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นตัวบ่งชี้ผลการพัฒนาจิตใจอย่างครบถ้วน ๓ ด้าน คือ (๑) พัฒนาให้เป็นคนเก่งที่มีปัญญา ใฝ่รู้ รู้จักคิด มีเหตุผล ขยันขันแข็ง รู้จักพึ่งตนเอง มีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม สังคมและประเทศชาติ (๒) พัฒนาให้เป็นคนดี ที่มีเมตตา กรุณา กตัญญูรู้คุณ สามัคคี ซื่อสัตย์สุจริต ละเว้นอบายมุข มีระเบียบวินัย ประพฤติปฏิบัติตามจรรยาบรรณ และมีความเป็นประชาธิปไตย (๓) พัฒนาให้เป็นคนที่มีความสุข มีสมาธิ สงบเยือกเย็น แจ่มใสร่าเริง พอใจในสิ่งที่มีและยินดีในสิ่งที่ทำ

การพัฒนาจิตใจเป็นแผนพัฒนาที่ต้องอาศัยความร่วมมือกันจากทุกฝ่าย ทั้งสถาบันศาสนา สถาบันครอบครัวและชุมชน องค์การของรัฐและเอกชน สถาบันการเมือง และสถาบันสื่อสารมวลชนด้วย ทุกสถาบันดังกล่าวต้องมีความเข้มแข็งในตัวเอง และพร้อมที่จะช่วยเหลือ

เกี่ยวเนื่องกัน ทำโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อพัฒนาตนเอง พัฒนาบุคลากร และพัฒนาประชาชนให้บรรลุความมุ่งหมายของแผนพัฒนาจิตใจที่อ้างไว้ข้างต้น

แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕ ได้กำหนดความมุ่งหมายของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคคลใน ๔ ด้าน อย่างสมดุลและกลมกลืนกันคือ ด้านปัญญา ด้านจิตใจ ด้านร่างกาย และด้านพฤติกรรมทางสังคม แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) ก็ได้เน้นวัตถุประสงค์ของแผนงานหลักที่ ๒ : การพัฒนาคุณภาพการเรียนการสอน "... ให้ผู้เรียนได้พัฒนาขีดความสามารถของตนได้เต็มตามศักยภาพและมีความสมดุลทั้งด้านร่างกาย ปัญญา จิตใจ และสังคม เป็นผู้รู้จักคิดวิเคราะห์ใช้เหตุและผลเชิงวิทยาศาสตร์ มีความคิดรวบยอด รักการเรียนรู้ รู้วิธีการและสามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง มีเจตคติที่ดี มีวินัย มีความรับผิดชอบ และมีทักษะที่จำเป็นต่อการพัฒนาตน พัฒนาอาชีพ และดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุข ..."

จากแผนการศึกษาแห่งชาติสู่หลักสูตรและการเรียนการสอน

เมื่อพิจารณาถึงสาระการเรียนรู้ หรือเนื้อหาของหลักสูตรในสถานศึกษาระดับการศึกษาปฐมวัย ระดับประถมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา ทั้งในและนอกระบบโรงเรียน ตลอดจนระดับอุดมศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยที่จำกัดจำนวนรับนิสิตนักศึกษาและมหาวิทยาลัยเปิด จะเห็นได้ว่าหลักสูตรทุกระดับได้มีเนื้อหาและจุดประสงค์ที่นำไปสู่การพัฒนาจิตใจ แต่อาจใช้คำที่แตกต่างกันไป เช่น การสร้างเสริมลักษณะนิสัย กิจกรรมจริยศึกษา กิจกรรมสร้างนิสัย การพัฒนาค่านิยม การเสริมสร้างและสืบทอดวัฒนธรรม การพัฒนาบุคลิกภาพ กิจกรรมลูกเสือ เนตรนารี ยุวกาชาด หรือผู้นำเพื่อประโยชน์ เป็นต้น

ในระดับการศึกษาปฐมวัยนั้น นอกจากจะมีการเตรียมความพร้อมทางสติปัญญาแล้ว การพัฒนาเด็กในด้านสังคม อารมณ์ และจิตใจ ก็มีความสำคัญเช่นกัน ทุกกิจกรรมได้มีการสอดแทรกคุณธรรม ให้เด็กได้เรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมฝึกทักษะ กิจกรรมการเล่น กิจกรรมดนตรี ศิลปะ การเรียนรู้เรื่องธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เด็กปฐมวัยได้รับอิทธิพลทั้งทางบ้านและโรงเรียนในเรื่องของกิริยามารยาท ความเมตตากรุณา ความซื่อสัตย์ ขยัน ประหยัด อดทน รับผิดชอบ และการมีระเบียบวินัย

มวลประสบการณ์ในหลักสูตรประถมศึกษา ได้มีเรื่องการพัฒนาจิตใจไว้ในทุกกลุ่มประสบการณ์ ส่วนที่มีการเน้นโดยเฉพาะคือกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย ซึ่งจัดกิจกรรมการเรียน

การสอนด้านจริยศึกษา ศิลปศึกษา พลศึกษา ดนตรีและนาฏศิลป์ รวมถึงกิจกรรมลูกเสือ เนตรนารี ยุวกาชาดและผู้นำเทัญประโยชน์

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย ทั้งในสายสามัญศึกษาและอาชีวศึกษา ได้มีสาระที่เน้นการพัฒนานุคลิกภาพและกิจกรรมสร้างนิสัย ทางด้านการพัฒนาคุณธรรมนั้น หลักสูตรฉบับปรับปรุงได้มีการเพิ่มรายวิชาพระพุทธศาสนาไว้ในกลุ่มวิชาสังคมศึกษาด้วย

กรมสามัญศึกษาได้รายงานผลการสังเคราะห์การจัดจริยศึกษาในสถานศึกษา เขตกรุงเทพมหานคร ปีการศึกษา ๒๕๓๖ สรุปความเกี่ยวกับหลักการและวิธีการจัดจริยศึกษาในโรงเรียนว่า “..... ผู้บริหารสร้างบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม และแบบอย่างที่ดี เน้นการพัฒนาพฤติกรรมนักเรียนด้านจิตพิสัย การปฏิบัติควบคู่กับความรู้และความชัดเจนในนโยบาย พร้อมทั้งมีการติดตามผลงานอย่างต่อเนื่อง ... ผู้บริหารใช้วิธีการจัดกิจกรรมให้โอกาสนักเรียนได้ปฏิบัติจริง และเข้าร่วมกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอ ใช้การนิเทศติดตาม ให้ขวัญกำลังใจ สนับสนุนด้านงบประมาณ อาคารสถานที่ และประสานงานขอความร่วมมือจากชุมชน ผู้ปกครอง ร่วมกันสร้างเสริมพฤติกรรมนักเรียนกับทางโรงเรียน”

นอกจากการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อปลูกฝังคุณธรรม เช่น กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์ การฟังธรรม การฝึกสมาธิ การบรรพชาเป็นสามเณรระหว่างปิดภาคฤดูร้อน และการร่วมกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา วัฒนธรรม เป็นต้น กรมสามัญศึกษายังได้จัดทำชุดการเรียนการสอนเพื่อปลูกฝังคุณธรรมด้านความขยันหมั่นเพียร การพึ่งตนเอง ความรับผิดชอบ การประหยัดและออม ความรักชาติ ศาสนา สถาบันพระมหากษัตริย์ การมีระเบียบวินัยเคารพกฎหมาย ชุดการเรียนดังกล่าวนี้มีความสอดคล้องต่อเนื่องกับสื่อสำเร็จรูปเพื่อพัฒนาคุณธรรมในระดับประถมศึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ และสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ซึ่งปลูกฝังคุณธรรม เรื่อง การเป็นลูกที่ดี การเป็นศิษย์ที่ดี การเป็นเพื่อนที่ดี การเป็นพลเมืองที่ดี และการเป็นมนุษย์ที่เต็ม

กรมการศึกษานอกโรงเรียนได้จัดเรื่องของคุณธรรมไว้เป็นวิชาบังคับในหลักสูตรทุกระดับ ไม่ว่านักศึกษาจะใช้วิธีเรียนโดยเข้าชั้นเรียน เรียนด้วยตนเอง หรือใช้วิธีศึกษาทางไกล นักศึกษาทุกคนต้องเข้ากิจกรรมพบกลุ่ม เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตตามเวลาที่กำหนดให้ อย่างน้อยภาคเรียนละ ๑๔ ครั้ง นักศึกษาจะต้องผ่านการประเมินของครูว่ามีคุณลักษณะด้านความรับผิดชอบต่อหน้าที่ เสียสละ ซื่อสัตย์ ตรงต่อเวลา และสามัคคี

สถาบันอุดมศึกษา จัดหลักสูตรการศึกษาทั่วไปที่มีสัดส่วนทางด้านมนุษยศาสตร์ ศิลปะ วัฒนธรรม เป็นวิชาบังคับและวิชาเลือกในทุกศาสตร์และวิชาชีพ มีการเน้นจรรยาบรรณ และคุณธรรมของบุคลากรและผู้ประกอบการ การพัฒนาบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัย และคุณธรรม เป็นจุดเน้นเด่นชัดขึ้นมากในทุกมหาวิทยาลัย นิสิตนักศึกษามีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมเสริมหลักสูตร กิจกรรมอาสาสมัครและวิชาชีพ มีการเน้นจรรยาบรรณและคุณธรรมของบุคลากรและผู้ประกอบการ การพัฒนาบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัย และคุณธรรม เป็นจุดเน้นเด่นชัดขึ้นมากในทุกมหาวิทยาลัย กิจกรรมศาสนาและวัฒนธรรม โดยที่อาจารย์ที่ปรึกษาของชมรมเป็นผู้แนะแนวทาง

ทบวงมหาวิทยาลัยได้ส่งเสริมโครงการพัฒนาจิตใจในรูปแบบต่าง ๆ เช่น โครงการค่ายพัฒนาจิต โครงการนิทรรศการธรรมทายาท โครงการพัฒนาบุคลิกภาพ และจริยธรรมผู้นำนักศึกษา โครงการส่งเสริมคุณธรรม โครงการปรัชญา - ธรรมสัจจร เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึงภารกิจด้านการเรียนการสอนของสถาบันการศึกษาทุกระดับ และคิดย้อนนับแต่ประวัติการจัดการศึกษาไทยในรอบ ๑๐๐ ปี จะเห็นว่า การพัฒนา “คุณงามความดี” ของมนุษย์นั้นมีความสำคัญและเป็นแกนหลักของการศึกษามาโดยตลอด อย่างไรก็ตามผลการวิจัยเกี่ยวกับปัญหาด้านประสิทธิผลของการสอนจริยศึกษา ได้แสดงให้เห็นประเด็นที่สำคัญ ๖ ประการคือ (๑) ปัญหาด้านเนื้อหาของหลักสูตร ซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม และเน้นเนื้อหาความรู้มากกว่าการฝึกปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง (๒) ปัญหาด้านการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่นักเรียนเป็นเพียงผู้รับฟัง ขาดโอกาสในการฝึกคิดวิเคราะห์ แก่ปัญหาที่สอดคล้องกับความจริงในชีวิตประจำวัน (๓) ครูขาดความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาที่สอน ขาดฉันทะในการจัดบรรยากาศและประสบการณ์การเรียนรู้แก่นักเรียน (๔) ปัญหาการใช้สื่อการสอนและแหล่งวิทยาการ (๕) ปัญหาด้านการวัดและประเมินผล และ (๖) ผู้บริหารสถานศึกษา สนับสนุนผลสัมฤทธิ์ทางวิชาการของนักเรียนมากกว่าผลสัมฤทธิ์ทางด้านคุณลักษณะและคุณธรรม (กำจิต จันทรวงษ์โส : ๒๕๓๖, สมกุต ถาวรศิริ และคณะ : ๒๕๓๕, กรมการฝึกหัดครู : ๒๕๓๗, ถวิล อรัญเวศ : ๒๕๓๔ , บุญจง เรืองสะอาด : ๒๕๓๖ , โพธิ์สวัสดิ์ แสงสว่าง : ๒๕๓๖, และโสภา สิทธิธรวง : ๒๕๓๔)

ก่อนที่จะเสนอบทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ ผู้เขียนใคร่ขอเสนอปรากฏการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในกระบวนการจัดการศึกษา ซึ่งน่าจะนำมาเป็นฐานในการคิดแนวทางปรับปรุงต่อไป ทั้งนี้ได้หมายความว่าระบบและกระบวนการจัดการศึกษาที่มีอยู่จะไม่ดี

ไปเสียทั้งหมด คุณูปการของการศึกษาที่มีต่อการผดุงสังคมนั้นมียู่มาก ปรากฏการณ์ทางการศึกษาที่เสนอต่อไปนี้เป็นจุดอ่อนที่ต้องสร้างแนวทางใหม่มาแก้ปัญหาให้ชัดเจน ซึ่งจะขอยกตัวอย่างมาเพียงบางประเด็น

ความรู้เลิศล้ำ คุณธรรมต่ำลง

ภารกิจของสถาบันการศึกษาประสบผลสำเร็จในเชิงปริมาณ เช่น เด็กอายุ ๓ - ๕ ขวบ มีโอกาสได้รับการเตรียมความพร้อมเพิ่มขึ้น ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนระดับประถมศึกษาสูงขึ้นในหลายกลุ่มประสบการณ์ สถิติการรู้หนังสือของคนไทยมีจำนวนถึงร้อยละ ๙๙ นักเรียนที่เรียนจบระดับประถมศึกษาได้รับการขยายโอกาสให้ศึกษาต่อในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเพิ่มขึ้น เยาวชนมีโอกาสด้านการศึกษาตามความถนัดและความสามารถทั้งในระดับอุดมศึกษาและการศึกษานอกโรงเรียนมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด จนกล่าวได้ว่า คนไทยในปัจจุบันมีการศึกษาสูงขึ้นแน่นอน

เมื่อวิเคราะห์ถึงคุณภาพของการศึกษาในกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมไทย ปรากฏว่าเกิดสภาวะล่าช้าทางการศึกษา (Educational Lag) อย่างชัดเจน กล่าวคือ ได้มีการก้าวรุกรุกทางวัฒนธรรม การครอบงำ วิธีคิด การผันแปรวิถีชีวิต ความเชื่อ การเลียนแบบ ตามสมัยนิยม และการแข่งขัน ช่วงชิงในกลุ่มคนอย่างรุนแรงรวดเร็วอย่างยิ่ง จนการศึกษาทั้งระบบและกระบวนการไม่สามารถปรับตัวตามได้ทัน เยาวชนเกิดความสับสนในเกณฑ์ตัดสินความดี - ชั่ว , ถูก - ผิด ปทัสถานทางศีลธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระในโรงเรียนกับค่านิยมที่ยอมรับกันในสังคมมีความแตกต่างกันมากเมื่อมองด้านผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าอย่างฉาบฉวย

การสอดแทรกคุณธรรมในกระบวนการเรียนการสอนดูจะเป็นเรื่องจริงจัง แต่การปฏิบัติยังไม่เอาจริงเอาจัง มีความคิดที่ขัดแย้งกันอยู่ในเรื่องการสอนศีลธรรมกับการสอนศาสนา วิธีสอนที่ดูเคร่งเครียดแปลกแยกจากชีวิตจริง พื้นฐานทางความคิดของครูแตกต่างจากพื้นฐานทางความคิดของนักเรียนมาก การประสานความคิดของคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ยังไม่กลมกลืนกัน จึงไม่น่าแปลกใจว่าคนที่สำเร็จการศึกษาในระดับสูงและมีจรรยาทางวิชาชีพกำกับอยู่ ยังคงใจบาปหยาบเข้าและเป็นอาชญากรมากมายในสังคม

เมื่อครอบครัวบกพร่อง การศึกษาก็ต้องเติมเต็ม

การพัฒนาคนมีกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต และเป็นภารกิจร่วมกันของครอบครัว สถานศึกษา สถาบันศาสนา สื่อมวลชน องค์กรชุมชน องค์กรวิชาชีพ และองค์กรเอกชนในรูปแบบต่าง ๆ

วิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง ทำให้ประชากรในชนบทต้องอพยพย้ายถิ่นสู่เมืองใหญ่ ผู้ใช้แรงงานในชนบทพากันเดินทางไปทำงานในต่างแดน ความบีบคั้นทางเศรษฐกิจทำให้ครอบครัวแตกแยกและอ่อนแอ แม้แต่ในสังคมเมือง พ่อแม่ก็ต้องไปทำงานนอกบ้าน ยิ่งกระแสบริโภคนิยมรุนแรงขึ้นคนในสังคมถูกหลอกล่อให้เชื่อของฟุ่มเฟือยจนตกเป็นทาสของระบบเงินผ่อน ความเครียดในครอบครัวก็ทวีคูณ พ่อแม่ทอดทิ้งลูกให้ว่าเหว่ เล่นของเล่น ดูโทรทัศน์อยู่ตามลำพัง ดังที่มีคำกล่าวประชดประชันว่า “คนเป็นสัตว์เลือดเย็นที่เลี้ยงลูกด้วยเงิน” สภาพเช่นนี้ทำให้เกิดปัญหาช่องว่างระหว่างวัย คนรุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ รุ่นป้า น้าอา กับรุ่นลูกหลาน ใช้ชีวิตกันต่างแบบต่างวิถี พูดภาษาเดียวกันแต่เป็นคนละความหมาย ทำให้ต่างก็ไม่เข้าใจความคิดของกันและกัน และปรับตัวให้อยู่ร่วมกันไม่ได้ดี สมาชิกแต่ละคนในครอบครัวหมกมุ่นอยู่กับปัญหาของตน ขาดที่ปรึกษา ขาดแบบอย่าง ขาดคนที่จะไว้วางใจและร่วมกันแก้ปัญหา

เมื่อครอบครัวบกพร่อง ย่อมเป็นหน้าที่ของสถานศึกษาต้องช่วยกันเติมเต็ม เด็กและเยาวชนใช้เวลาอย่างน้อย ๑๔๐ วันใน ๑ ปี และอย่างน้อยสัปดาห์ละ ๓๐ ชั่วโมงอยู่ที่โรงเรียน เขาได้พบเพื่อนมากมาย เขามีครูหลายคนได้ทำกิจกรรมหลากหลาย และเกิดประสบการณ์การเรียนรู้หลายเรื่อง สถานศึกษาจึงต้องจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่จะให้โอกาสได้ซึมซับความมีระเบียบ ความสะอาด ความแจ่มใสสว่างแจ้ง และสุนทรีภาพ นักเรียนที่โชคดีจะมีเพื่อนที่ช่วยสร้างเสริมความอบอุ่นใจ ความสุขสำราญและความคิดสร้างสรรค์ เขาน่าจะได้พบครูที่เป็นกัลยาณมิตร มีเมตตา พร้อมที่จะชี้แนะและช่วยเหลือให้เขาละเหินจากทางเลื่อมและรู้แนวทางที่จะพัฒนาตนเอง

บ้าน วัด และโรงเรียน จึงมีหน้าที่ร่วมกันพัฒนาคนทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และสติปัญญา

การศึกษาหาเขย่งเก็งกอย

ประเด็นการจัดการศึกษาที่ขาดความสมดุล ซึ่งได้มีการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากเมื่อวิเคราะห์ประสิทธิภาพของการจัดการศึกษานั้นพอจะหยิบยกตัวอย่างมาหลัก ๓ เรื่องต่อไปนี้

๑. การจัดเนื้อหาสาระที่เน้นกระบวนการเรียนรู้เพียงด้านเดียว คือ ความรู้เพื่อสอบ แต่ขาดความรู้เพื่อการพัฒนาชีวิต "... การศึกษามุ่งเน้นให้คนแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีวิตมากกว่าการเรียนรู้เพื่อแสวงหาวิถีชีวิตที่ชอบที่ควร..."^๕ พระโสมณคณาภรณ์ได้อธิบายวิธีการจัดการศึกษาว่า "... การศึกษาต้องทำให้ผู้เรียนมี ทวิจักขุ คือสองตาที่มองเห็นสองด้าน รู้ทั้งคติโลกและรู้คติธรรม คือรู้ทั้งสัพพ (สัมมาชีพ) และวิชา (สัมมาปฏิบัติ)..."^๖

กระบวนการศึกษาได้ทำให้ผู้เรียนตาสว่างทั้งสองข้างหรือไม่ ?

๒. เมื่อนักเรียนจบการศึกษา เขาไม่รู้เรื่องอดีต และไม่วางแผนเพื่ออนาคต กระบวนการศึกษาในทุกระดับมีวิธีการที่วางแผนให้นักเรียนมุ่งเรียนเนื้อหาที่กำหนดให้ตายตัว ขาดตัวอย่างและกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ศึกษาความรุ่งโรจน์และความล้มเหลว ของเหตุการณ์ บุคคล ชนชาติในอดีต อีกทั้งสถานศึกษามีการจัดกิจกรรมน้อยครั้งที่จะปลูกฝังให้ผู้เรียนมีแรงจูงใจใฝ่รู้และมุ่งวางแผนเพื่ออนาคต นักเรียนนักศึกษาจึงมักจะถูกค่อนแคะว่า "อดีตก็ไม่เรียนรู้ อนาคตก็ไม่เล็งแล"

ความภูมิใจในความสำเร็จทางการศึกษา คือ ประกาศนียบัตร และปริญญาบัตร ใช่หรือไม่ ความสำนึกตระหนักและภาคภูมิใจที่เป็นคนไทย ความห่วงใยต่อความก้าวหน้าของสังคมและชาติบ้านเมือง มีมากเพียงใดในจิตใจของผู้สำเร็จการศึกษา

จากกระบวนการศึกษาที่จัดกิจกรรมส่วนใหญ่เป็นการบรรยายและอ่านเขียนเรียนหนังสือ นักเรียนนักศึกษาคุ้นเคยกับวิธีการฟังและจดสิ่งที่ครูพูด นักเรียนและนักศึกษาถูกวัดและประเมินผลการเรียนเพียงด้านเนื้อหาเป็นอันดับแรก ทางด้านการปฏิบัติเป็นอันดับรอง ส่วนการวัดในด้านวิธีการคิดวิเคราะห์, วิธีการตัดสินใจแก้ปัญหา, สุนทรียภาพ คุณธรรมและวัฒนธรรมนั้นมีน้อย ทั้งนี้เพราะผู้เรียนมิได้มีโอกาสศึกษาด้วยการคิดวิเคราะห์จากกรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ ไม่ค่อยมีกิจกรรมที่ใช้กระบวนการกลุ่มเพื่อร่วมกันคิดร่วมการวางแผนและร่วมกันทำนายผลที่จะเกิดขึ้น กิจกรรมดังกล่าวนี้ล้วนแต่ช่วยสร้างวุฒิภาวะให้แก่ผู้เรียน

ภาพของวันงานรับประกาศนียบัตร และภาพของบัณฑิตในวันรับพระราชทานปริญญาบัตร ได้แสดงชัดเจนถึงวุฒิภาวะของผู้สำเร็จการศึกษา บัณฑิตทั้งชายหญิงหลายคนยัง

ไร้เดียงสา อุ่มตักตอหมี ถือลูกโป่งประจุเป็นเด็กอนุบาล เมื่อเป็นเช่นนี้จะหวังอะไรได้กับการเตรียมตัวแบบรับภาระหนักของวิชาชีพและของชาติบ้านเมือง

3. การพัฒนาสติปัญญาความสามารถให้แก่ผู้เรียนนั้นเน้นการพัฒนาสมองซีกซ้ายมากกว่าสมองซีกขวา

ประมวล ดิคคินสัน (อ้างใน มนต์ทิศา ชัยพิพัฒน์ : ๒๕๓๐) อธิบายเรื่อง “สมอง” สรุปได้ว่าในกระโหลกศีรษะเดียวของมนุษย์มีสมองซีกกันอยู่ถึงสามสมอง สมองแรกคือสมองดึกดำบรรพ์ ควบคุมการหายใจ การไหลเวียนของโลหิต การย่อยอาหาร การสืบพันธุ์ สมองที่สองคือ สมองลิมบิก (Limbic) สมองนี้ทำให้เรารู้จักความรัก ความสนิทสนม มโนธรรม และสุนทรีภาพ สมองที่สามคือ สมองใหม่หรือสมองอารยะ เป็นที่สถิตของประสาทควบคุม อริยาบถอันจรงใจ, การรับรู้ ความรู้สึกนึกคิด ความจำ ฯลฯ ทำให้มนุษย์เรียนรู้ได้

สมองอารยะแบ่งออกเป็นสองซีก สมองซีกซ้าย เชี่ยวชาญเรื่องถ้อยคำภาษา เหตุผลเชิงตรรกะ การคิด สัญลักษณ์ และการตัดสินใจ ส่วนสมองซีกขวาดนตรีเรื่องรูปร่าง แบบ การเคลื่อนไหว จังหวะ ดนตรี จินตนาการ ศิลปะ งานฝีมือและความคิดสร้างสรรค์

เมื่อพิจารณาถึงค่านิยมทางการศึกษา ทั้งผู้บริหาร ครูและผู้ปกครอง จะยกย่องนักเรียนที่มีความถนัดสูงทางการอ่านเขียนเรียนเลข ถือว่าเป็น “คนเก่ง” ดังคำสอนที่ว่า “ศิษย์เก่งเลข ครูรักเป็นนักหนา” แต่นักเรียนที่ถนัดทางศิลปะ ดนตรี มีจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ มีแนวโน้มที่จะสอบตกได้ในระบบการวัดผลที่คิดคะแนนรวม

อุดม แต้พานิช นักแสดงและนักเขียนที่มีพรสวรรค์เด่นมาก หนังสือที่เขาเขียนเป็นหนังสือที่ขายดีที่สุดติดต่อกันนับสิบสัปดาห์ได้เคยให้สัมภาษณ์ว่า เขาชอบวาดเขียนตกเพราะเขาวาดรูปล้มมะม่วงเป็นสีชมพู

ทุกวันนี้เราเดินสวนกับคนที่ได้รับการพัฒนาสมองซีกเดียวจำนวนสักเท่าใด และตัวเราเองที่มีปัญญาต่อท้ายชื่ออยู่นี้มีสมองโตข้างเดียวหรือไม่ ?

จินตนาการ ศิลปะ ดนตรี เป็นความงามที่กล่อมเกลาจิตใจ และอารมณ์ให้คลายความหยาบกระด้าง เป็นสื่อสร้างมิตร และความเข้าใจกันและกันในหมู่ชน เป็นความสุขที่แสวงหาได้ง่ายและบุคคลสามารถสร้างสรรค์ขึ้นเองได้

สถานศึกษาบางแห่งได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้ แต่ยังมีอีกจำนวนมากที่เคียดแค้นเด็กอย่างเขาเป็นเขาตาย เพื่อบังคับนักเรียนลอบผ่านหมวดวิชาที่กำหนดไว้ในกรอบสอบเข้าระดับการศึกษาที่สูงขึ้นไป

กระบวนการศึกษาสอนให้นักเรียนเป็นไทยก็ไม่ได้เป็นฝรั่งก็ไม่เหมือน

การศึกษาเป็นกระบวนการสืบทอดวัฒนธรรม แต่ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า การที่โรงเรียนมุ่งยึดเอาหลักสูตรแม่บทจากส่วนกลางเป็นสรณะ จึงทำให้การใช้หลักสูตรท้องถิ่นยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ นักเรียนขาดโอกาสที่จะสัมผัสกับธรรมชาติและสัมพันธ์กับคุณค่าทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น นักเรียนในชนบทจึงพยายามใช้ชีวิตแบบคนในชุมชนเมือง นักเรียนในเมืองใหญ่พยายามเลียนแบบวัฒนธรรมทุนนิยม ทั้งเรื่องการกินอยู่ การแต่งกาย การพักผ่อนหย่อนใจ และวิถีคิดที่ผิวเผินฟุ้งเฟ้อ ทั้งนี้เพราะการศึกษามีได้ปลูกฝังให้นักเรียนเข้าถึงรากเหง้าอันงดงามของท้องถิ่นที่ตนอยู่ และการศึกษายังไม่เข้มแข็งพอที่จะทำให้ผู้เรียนสามารถเลือกรับปรับตัวให้ได้คุณลักษณะที่ดีของคนในวัฒนธรรมอื่น เช่น นิยัรักการอ่าน รักความยุติธรรม มีความรับผิดชอบ มีวินัย รู้จักฟังตนเอง เป็นต้น

นักเรียนยิ่งเรียนสูงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งจะออกห่างไกลจากมาตรฐานของตน นักเรียนนักศึกษาที่เป็น “คนเก่ง” ก็จะถูกหล่อด้วยอามิตดินจ้างให้ทำงานอยู่ในมหานคร

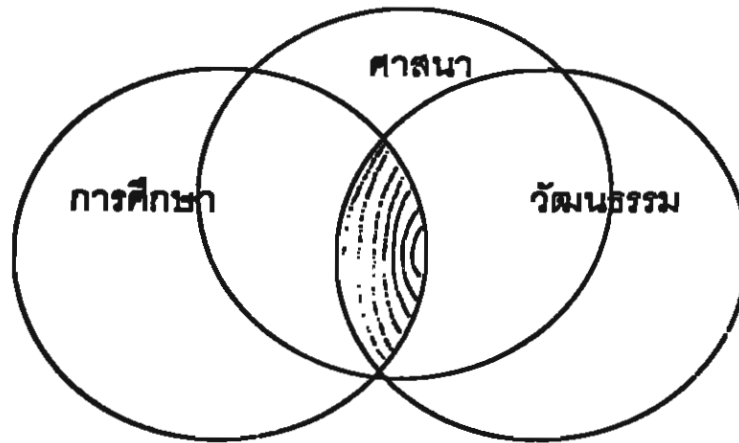
เราจะปล่อยให้คนที่ล้มเหลวและพลาดหวังจากการสอบแข่งขันเท่านั้นหรือ ที่จะ
ร่อนเร่เซซังกลับบ้านเพื่อคอยโชคชะตาให้ได้กลับสู่เมืองใหญ่อีกครั้งหนึ่ง

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ได้ตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาจิตใจ และได้กำหนดแผนงานไว้ในแผนวัฒนธรรมแห่งชาติ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) เป็นแผนงานแรกดังนี้

“... แผนงานพัฒนาค่านิยม ลักษณะนิสัย วิถีชีวิตและสังคมไทย วัดดู ประสงค์ของแผน : เพื่อใช้หลักธรรมของแต่ละศาสนาเป็นแนวทางในการพัฒนาชีวิต ค่านิยม ลักษณะนิสัย และวิถีคิดของคนในสังคมไทยจากวัฒนธรรมบริโคณนิยม วัดดูนิยม ไปสู่การมีคุณธรรม มนุษยธรรม และจิตสำนึกต่อหน้าที่ ความรับผิดชอบของการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และ พัฒนาวัฒนธรรมระบอบประชาธิปไตย ให้แต่ละคนสามารถทำงานและดำรงชีวิตในสังคมได้ อย่างมีความสุข และมีจิตสำนึกในการสร้างสันติภาพที่ยั่งยืน ทั้งต่อเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติ รวมทั้งสามารถพัฒนาตนเอง และสังคมบนพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย และการเปลี่ยนแปลงของ สังคมโลก....”

การศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ที่ต้องอิงอาศัย
กันและประสานกันอย่างกลมกลืน เปรียบเหมือนเส้นเชือกสามเส้นที่พันเกลียวเป็นหนึ่ง จึงจะมี

ความเหนียวแน่นสามารถจุดรั้งให้คนหลุดพ้นจากหล่มลึกของความเขลา เมื่อบุคคลละทิ้งความเห็นแก่ตัวและความโลภเสียได้ ความเจริญทางจิตใจย่อมเกิดขึ้นอย่างแน่นอน

การพัฒนาจิตใจโดยหลักทางศาสนา กระบวนการศึกษาและฐานทางวัฒนธรรม

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ : ศักยภาพที่ต้องมีและทำได้

ในยุคสมัยของการปฏิรูปการศึกษาเพื่อการพัฒนาคน ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของแนวคิดหลักทางการศึกษา ที่ต้องปรับเปลี่ยนจาก “ภารกิจโดดเดี่ยว” มาสู่ “ภารกิจประสานสัมพันธ์” ของทุกองค์กรในสังคม กำหนดวัตถุประสงค์หลักร่วมกัน วางแนวทางและปฏิบัติงานร่วมกันอย่างสอดคล้องกลมกลืน มีการติดตามผลเพื่อพร้อมจะปรับปรุงแก้ไข

สุมน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓) ได้เสนอองค์ประกอบของพื้นฐานการศึกษาว่าต้องพร้อมด้วย วัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม อันเป็นคุณลักษณะที่แท้ ดั้งเดิมของคนไทยและสังคมไทย

วัฒนธรรมเป็นแบบวิถีชีวิตไทยที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ทั้งที่เป็นเพื่อนมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาติและความเจริญทางเทคโนโลยี วัฒนธรรมไทยบ่งบอกถึงความผูกพันกันในครอบครัวและวงศาณาญาติ ที่ต่างก็มีหน้าที่รับผิดชอบต่อกันและกัน สังคมไทยมีพลังทางภูมิปัญญาที่แสดงออกและสั่งสมไว้เป็นศักดิ์ศรีของมนุษย์และความงดงามของชาติ อันได้แก่ ภาษา ศิลปะ ประเพณี พิธีกรรม ที่เกิดผลสร้างสรรค์การพัฒนาจิตใจ

ปัญญาธรรม คือ ชุมความรู้ หลักการและระบบความคิดที่คนไทยได้รับรวมสะสมจากประสบการณ์อันยาวนาน ภูมิปัญญาไทยด้านการเกษตรได้แสดงถึงความเข้าใจลึกซึ้งในธรรมชาติ เข้าใจการเกิดก่อและการเสื่อมสลายของดินน้ำลมไฟ พืช สัตว์ และทุ่งนาป่าเขาแม่น้ำลำธาร ความรู้ในหลักของการครองเรือน หลักการอยู่ร่วมกันในสังคม ความรู้เรื่องธรรมชาติของมนุษย์ จิตใจ การกิน การอยู่ การนุ่งห่ม และการรักษาโรค ฯลฯ หลักความรู้ดังกล่าวได้ถูกถ่ายทอดสืบต่อกันมาและสร้างสรรค์ขึ้นใหม่อย่างแยบยลและกลมกลืนกัน การสั่งสอนฝึกฝนอบรมบ่มนิสัยเป็นวิธีสอนแบบไทยที่น่าจะนำมาใช้ในการพัฒนาจิตใจ ทั้งนี้โดยการปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาพของสังคม

เมตตาธรรม เป็นแกนหลักของการอบรมบ่มนิสัย ผู้เรียนจะเรียนได้ดีถ้าเกิดศรัทธาคือความเชื่อ สนใจ และเห็นความสำคัญของสาระที่กำลังเรียน ผู้เรียนย่อมเรียนอย่างมีความสุข เกิดฉันทะในกระบวนการเรียน ถ้าพบว่าครูของเขาเป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้ที่เขายอมรับนับถือไว้วางใจและพึ่งพาปรึกษาได้ เมตตาธรรมช่วยสร้างความสมดุลระหว่างความรู้ (วิชา) และความรัก (กรุณา) ในการศึกษา

วัฒนธรรมเป็นวิธีดำเนินชีวิต ปัญญาธรรมเป็นฐานของการดำรงชีวิตที่ดี เมตตาธรรมเป็นพลังหนุนให้คนรู้จักพัฒนาตนเองและพร้อมจะพัฒนาผู้อื่นให้มีชีวิตที่ดีขึ้น

ถ้าการศึกษาคือการพัฒนาชีวิต การศึกษาต้องถึงพร้อมด้วยวัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม

ปณิธานของสถานศึกษา

ปณิธาน หรือ ประณิธาน หมายถึง การตั้งความปรารถนา ปณิธานของสถานศึกษาทุกประเภท ทุกระดับ จะบ่งบอกว่า การจัดการศึกษาของแห่งนั้นปรารถนาให้ผู้เรียนมีคุณสมบัติอย่างไร ปณิธานมิได้มีไว้เพียงเพื่อติดประกาศไว้หน้าสถาบันเท่านั้น หากแต่จะต้องได้รับการตีความกำหนดให้เป็นกระบวนการจัดการศึกษาโดยตลอด

ผู้เขียนขอยกตัวอย่าง ปณิธานของสถานศึกษา ซึ่งเกิดผลได้จริงเป็นคุณลักษณะของนักเรียนที่สำเร็จจากโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย โดยขอพระราชทานอภัยเชิญพระราชนัดดาบางตอนจากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และคำแปลในเวลานั้น ซึ่งศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล เป็นผู้แปลดังต่อไปนี้

--- In the Royal Page College, what I want is not so much to turn out model boys, all of the same standard, all brilliant "moddergoin" scholars with thousands of marks each, as to turn out efficient young men, - young men who will be physically and morally clean, and who will be looking forward keenly to take up whatever burden the future may lay upon them. - I do not want a monument of learning who have passed all your exams. with flying colours. I do not want a walking school book. What I want are just manly young men, honest, truthful, clean in habits and thoughts; and I would not break my heart about

it if you told me that such or such a fellow
writes with difficulty; can't do compound facts
or does not know any geometry; if I only knew
that he has learnt enough at my school to
know the difference between true manliness
and effeminacy. I never want again to hear
"clever" people complaining that "Uygonvian
corroboration". At the Mahadlek College, what
I want is that Education should mean the
turning of a boy into a fine young man and
a good citizen, not to crush ^{out all} ~~their~~ individuality
under the weight of syllabus and system! —
And I want Education to be interesting to the
boys, so that they would in later days be able
to look back upon school life as something
peculiarly pleasant to have passed through.

“.... สำหรับโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ข้าไม่ใช่ว่าการปั้นนักเรียนชั้นมัธยมให้เป็นเทวดาเหมือนกันหมดทุกคน ได้คะแนนกันคนละหลายพันคะแนน เท่าการสร้างเด็กหนุ่มที่ขยันขันแข็งและสะอาดทั้งทางร่างกายและจิตใจ เตรียมพร้อมที่จะรับภาระต่าง ๆ ซึ่งจะมีมาในอนาคต ข้าไม่ต้องการนักเรียนตัวอย่างที่สอบไล่ได้คะแนนชั้นเกียรตินิยมทุก ๆ ครั้ง ข้าไม่ต้องการตำราเรียนที่เดินได้ ที่ข้าอยากได้นั้นคือเยาวชนที่เป็นสุภาพบุรุษ ชื่อสัตย์สุจริต มีอุปนิสัยใจคอดี และข้าจะไม่โศกเศร้าเลย ถ้าเจ้ามารายงานว่า เด็กคนหนึ่งเขียนหนังสือไม่คล่อง คิดเลขเศษซ้อนไม่เป็นและไม่รู้วิชาเรขาคณิตเลย ถ้าข้ารู้ว่าเด็กคนนั้นได้ศึกษาพอที่จะรู้ว่าความเป็นลูกผู้ชายคืออะไร และขี้แยคืออะไร ข้าไม่อยากจะยิน “คนฉลาด” บ่นอีกว่า ปัญญาท่วมหัวเอาตัวไม่รอด สิ่งที่ข้าต้องการในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง คือ ให้การศึกษาเป็นเครื่องทำให้เด็กเป็นเยาวชนที่น่ารัก และเป็นพลเมืองดี ไม่ใช่ทำลายบุคลิกภาพเสียหมดโดยบรรทุกหลักสูตรและระบบการต่าง ๆ ลงไป ข้าต้องการให้การศึกษาเป็นสิ่งที่งดงาม จนทำให้เด็กที่ออกไปแล้วหวนกลับมาคิดถึงในวันข้างหน้าด้วยความภาคภูมิใจ...”

หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล แปล

ศาสตราจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า “...พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ที่จะให้ครูอบรมสั่งสอนนักเรียนมิใช่เพื่อทำใจหายเรขาคณิตได้เท่านั้น แต่เพื่อให้นักเรียนเติบโตขึ้นเป็นบุคคลที่สามารถรับผิดชอบ ทำการงาน และให้ผู้อื่นนับถือได้ในสังคม การให้การศึกษาแบบนี้ นั้น เรามีอาจวัดผลได้ด้วยการสอบข้อหรือสอบไล่...”^{๑๑}

การยกตัวอย่างพระราชบันทึกบางตอนและคำแปลข้างต้นนี้ ผู้เขียนประสงค์ที่จะแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาญาณทางการศึกษาอย่างยิ่ง คำว่า “วิสัยทัศน์” ยังไม่มีใช้ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ แต่สามารถกล่าวได้ว่า พระราชปณิธานที่ทรงแสดงไว้ เป็นวิสัยทัศน์ทางการศึกษาอย่างชัดเจน

โรงเรียนต่าง ๆ ล้วนมีคำขวัญประจำโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัยและสถาบันการศึกษาประเภทต่าง ๆ ล้วนมีปณิธานของสถาบันที่บ่งบอกอุดมคติในการจัดการศึกษา ประเด็นสำคัญคือสถาบันการศึกษาเหล่านี้ จะต้องสามารถนำอุดมคติมาสู่การปฏิบัติให้เห็นผลได้จริง

คงไม่มีโรงเรียนใด ติดคำขวัญไว้ว่า “การลอบเข้ามหาวิทยาลัยได้คือดวงดาวที่เราจะไปให้ถึง”

ว่าแต่คำขวัญข้อนี้คือ ปณิธานแฝง ของสถาบันการศึกษาระดับมัธยมศึกษาส่วนใหญ่ใช่หรือไม่ ?

การจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่ดีช่วยพัฒนาจิตใจได้ส่วนหนึ่ง

กระบวนการเรียนรู้ตามนัยแห่งพุทธธรรม มีปัจจัย ๒ ประการหลักที่ทำให้การเรียนการสอนมีประสิทธิภาพ ปัจจัยของการเรียนรู้ดังกล่าวนี้คือ (๑) ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ศรัทธาและปรโตโมละ (๒) ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ (วิธีคิดโดยถูกต้องแยบคาย)

ปรโตโมละ เป็นสิ่งเร้าจากภายนอก ได้แก่ สิ่งแวดล้อม บรรยากาศ แรงจูงใจ เหตุการณ์ กิจกรรมตอบสนอง และความเป็นกัลยาณมิตรของครู

ผู้บริหารและบุคลากรในสถานศึกษา ควรจัดบริเวณอาคารสถานที่ให้มีระเบียบ สะอาด สวยงาม มุ่งเน้นให้ผู้เรียนได้สัมผัสและสัมพันธ์กับธรรมชาติ เพื่อเขาจะได้สังเกต ชิมชั๊ป และเคยชินต่อสภาพแวดล้อมที่ดี การจัดบรรยากาศการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับกิจกรรมการเรียน ในบทเรียน เช่นมีสวนไม้ดอก สวนครัว บ่อปลา มีป้ายแสดงชนิดและการเติบโตของสัตว์ประเภทต่าง ๆ มีศาลาอ่านหนังสือ มุมดนตรี ที่นั่งฟังเพลง นักเรียนสามารถใช้เวลาว่างทำกิจกรรมที่ชอบ ทั้งทางด้านภาษา วิทยาศาสตร์ สังคม ศิลปะ พละนาฏศิลป์ และสุนทรีย์ภาพ ทุกคนช่วยกันสร้างช่วยกันรักษา และเรียนรู้ร่วมกัน

ห้องเรียนที่แท้จริงมิได้จำกัดอยู่เพียงห้องสี่เหลี่ยมที่ผกผันล้อมรอบ หากแต่เปิดกว้าง ออกสู่ผู้คน ชุมชน และธรรมชาติแวดล้อม ห้องเรียนอยู่ที่โรงอาหาร ที่ลานวัด ที่ทุ่งนา ที่โบสถ์ ที่ไต้ต้นไม้ ฯลฯ ขอเพียงแต่ครูได้จัดแนวทางให้เกิดความสนใจใฝ่รู้ เมื่อห้องเรียนเปิดกว้าง บทเรียนและหัวใจของผู้เรียนก็เปิดกว้างรับเอาสาระความจริงที่เกิดขึ้นได้เห็นกับตา สัมผัสได้ด้วยมือ มากล้นกรองเก็บเป็นประสบการณ์ที่มีคุณค่า

ห้องเรียนธรรมดานั้นกว้างใหญ่ ธรรมชาติได้ให้บทเรียนมากมายในทุกกลุ่มประสบการณ์ เพราะนักเรียนจะได้เห็นความเปลี่ยนแปลง ความเจริญเติบโต การเกิด - ดับ ความร่วงโรย ได้เห็นความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง การปรับตัว การต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ สัตว์ พืชพันธุ์ ท่ามกลางปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ นักเรียนมีโอกาสดูแลชิมชั๊ปคุณลักษณะที่อ่อนโยน เมตตา กล้าหาญ ธรรมชาติเป็นอาภรณ์ เป็นสถานการณ์ และเป็นบทเรียนที่ไม่รู้จบ โปรดอย่าเก็บเด็กไว้ในห้องเรียนที่คับแคบเท่านั้น

เทคโนโลยีที่รุดหน้าได้ช่วยให้โรงเรียนมีสื่อการสอนที่ทันสมัยและลดเนื้อหาบทเรียนได้รวดเร็ว สื่อโสตทัศนและสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ช่วยให้ครูมีเวลาจัดกิจกรรมฝึกปฏิบัติและพัฒนาอารมณ์จิตใจได้มากขึ้น ครูจึงต้องใช้เวลาในการชี้แนะ ปลุกเร้าให้เกิดการเรียนรู้ กิจกรรมการเรียนท่ามกลางธรรมชาติ ส่งเสริมให้ใจครูและใจศิษย์ส่งถึงกันได้ง่าย เพราะธรรมชาติมีลักษณะที่เป็นจริงต่างจากเทคโนโลยีซึ่งเป็นสิ่งประดิษฐ์และสิ่งเทียม

ขอให้โรงเรียนคือแหล่งเรียนรู้ที่รื่นรมย์ หลีกเลี้ยงความรุนแรง คลายเครียด และปราศจากความหวาดกลัว สถานศึกษาทุกระดับต้องเป็นแหล่งวิทยาการที่ปลุกเร้าให้เกิดความมุ่งมั่น พากเพียร ในการคิดแก้ปัญหา และเข้าถึงสุนทรียภาพ นี่คือนโยบายหนึ่งของสถานศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ (ดูเอกสารเพื่อรายละเอียดเพิ่มเติมจาก สุมณ อมรวิวัฒน์ : การเรียนรู้เพื่อรัก และรักษาสีงแวดล้อมด้วยกระบวนการซึมซับ : ๒๕๓๗)

การจัดกิจกรรมหลากหลายเพื่อพัฒนาจิตใจ

ภารกิจหลักของสถานศึกษา คือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เทคนิคและวิธีจัดการเรียนการสอนในแต่ละระดับการศึกษานั้นมีมากมาย หากจะอธิบายแยกแยะก็เป็นตำราเล่มใหญ่ ในบทความนี้จะขอยกตัวอย่างการจัดกิจกรรมที่เน้นการพัฒนาจิตใจ ควบคู่หรือสอดแทรกไปกับการพัฒนาผู้เรียนในด้านอื่นมาหลัก ๓ กิจกรรมดังต่อไปนี้

๑. กิจกรรมการถ่ายทอด กิจกรรมประเภทนี้เป็นกิจกรรมหลักของการสอนตามหลักสูตร และการสอนในชั้นเรียน ความคิดพื้นฐานของกิจกรรมการถ่ายทอด คือ เชื่อว่าครูอาจารย์มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์มากกว่าศิษย์ จึงถ่ายทอดหลักการวิธีการและคุณสมบัติที่พึงประสงค์ให้ศิษย์ได้รับรู้และเรียนรู้อย่างถูกต้อง วิธีการถ่ายทอดส่วนใหญ่คือบอกให้ฟัง ทำให้ดู เติมนให้รู้ ฝึกให้เป็น แนะนำให้อ่าน ถามให้ตอบ และแก้ไขให้ถูก

การจัดกิจกรรมถ่ายทอดนี้มีใช่กิจกรรมที่ล้าสมัยหรือเป็นกิจกรรมที่มักจะถูกคัดค้านและว่าเผด็จการแต่อย่างใด ถ้าครูอาจารย์จัดกิจกรรมให้ถูกต้องตามทฤษฎีการเรียนรู้ เช่น จัดเนื้อหาสาระให้สอดคล้องกับวัยและความสนใจของศิษย์ มีการเสริมแรง ใช้สื่อการสอน เช่น กรณีตัวอย่าง ภาพ เพลง เกม นิทาน ฯลฯ มาประกอบมีกิจกรรมฝึกปฏิบัติสม่ำเสมอ สอดแทรกคติสอนใจ อธิบายคุณค่า และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันระหว่างครูกับศิษย์ กิจกรรมการถ่ายทอดนี้ถ้าครูตั้งใจสอน มีเมตตา และเป็นแบบอย่างที่ดีก็นับว่าเป็นกิจกรรมหลักที่ใช้ได้ผลอยู่แล้วในสถานศึกษา

๒. กิจกรรมการฝึกหัดอบรมและปรับพฤติกรรม กิจกรรมประเภทนี้มีความคิดพื้นฐานเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล และเชื่อว่าพฤติกรรมของมนุษย์จะดี - ชั่วอย่างไร เป็นเพราะความคิดและจิตใจของเขา กิจกรรมการฝึกหัดอบรมมีลักษณะเป็นการจัดประสบการณ์ตรงให้ผู้เรียนปฏิบัติ ครูคอยสังเกต บันทึก และปรับปรุงแก้ไขการปฏิบัตินั้น ๆ เช่น การฝึกหัดฝึกฝนด้านดนตรี ศิลปะ นาฏศิลป์ ด้านกีฬามารยาท ด้านการประดิษฐ์ ด้านการทำงาน ด้านการใช้ภาษา ฯลฯ กิจกรรมนี้มีได้มุ่งแต่ผลของงานแต่มุ่งสร้างลักษณะนิสัยตลอดกระบวนการทำงาน เช่น ความรับผิดชอบ ความพากเพียร ความตั้งใจ ความละเอียดประณีต วิธีการแสดงอารมณ์ เจตคติ กิริยาวาจาที่เหมาะสม นอกจากนี้ครูยังต้องส่งเสริมให้ศิษย์เกิดจินตนาการและไม่ละกีดกันความคิดสร้างสรรค์ของนักเรียนอีกด้วย

เมื่อครูเอาใจใส่ติดตามสังเกตกระบวนการทำงานของศิษย์ ครูย่อมพบข้อบกพร่องที่ต้องแก้ไข และชี้แนะแนวทางที่จะปรับปรุงการปฏิบัติของเขา กระบวนการปรับพฤติกรรมนี้ต้องอาศัยหลักจิตวิทยาและหลักคุณธรรมควบคู่กันไป ทั้งนี้เพื่อให้การปรับพฤติกรรมเป็นการทำร้าย ทำลายจิตใจของผู้เรียน

ปัจจุบันได้มีปัญหาเรื่องความรุนแรงและความก้าวร้าวเกิดขึ้นบ่อยในสถานศึกษา บางกรณีเกิดขึ้นเพราะนักเรียนมีปัญหาถูกกดขี่บีบบังคับจากครอบครัว ถูกข่มเหงรังแกจากเพื่อน หรือถูกชักจูงให้หลงผิด ครูจึงต้องจัดกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ กิจกรรมสถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ หรือศึกษากรณีตัวอย่าง เพื่อให้นักเรียนได้ฝึกการแก้ปัญหา และเสริมแรงให้นักเรียนสามารถปรับพฤติกรรมได้อย่างต่อเนื่อง

กิจกรรมฝึกหัดอบรมและปรับพฤติกรรมจะมีประสิทธิภาพต่อเมื่อมีลักษณะครบ ๔ ประการ คือ

๒.๑ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนได้แลกเปลี่ยนและปฏิสัมพันธ์ (interaction)

๒.๒ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนมีส่วนร่วม (participation)

๒.๓ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนสนใจและตั้งใจจริง (concentration)

๒.๔ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนนำผลไปใช้ได้และประจักษ์ผล (application)

การปรับพฤติกรรมที่ก้าวร้าวรุนแรง พฤติกรรมทะเลาะวิวาทและพฤติกรรมผิดเพี้ยนทางเพศนั้น ครูเป็นคนสำคัญเท่า ๆ กับพ่อแม่ ครูต้องตั้งใจดีและเข้าใจจริง ประเด็นสำคัญที่สุดคือ ครูต้องไม่เป็นผู้ก้าวร้าว รุนแรง ทะเลาะ และผิดเพี้ยนทางเพศเสียเอง

๓. กิจกรรมการคิดวิเคราะห์

ตามหลักจิตวิทยาการศึกษา จิตเป็นกระบวนการทำงานของสมองที่ก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อสิ่งเร้า ครอบคลุมไปถึงความรู้สำนึก อารมณ์ ความคิด บุคลิกภาพและเจตคติที่ทำให้คนมีพฤติกรรมแตกต่างกัน

พระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมไว้ว่า มนุษย์เราประกอบด้วยรูปนาม รูปคือกาย ส่วนนามคือจิต ซึ่งทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ (๑) รับ (เวทนา) (๒) จำ (สัญญา) (๓) คิด (สังขาร) และ (๔) รู้แจ้ง (วิญญาน) ในภาษาไทยเรามักใช้ควบคู่ไปกับคำว่า “ใจ” เพราะจิตนั้นไม่มีรูปมองเห็น เมื่อใช้คำว่าจิตใจโดยเชื่อมโยงไปถึงหัวใจ ก็ทำให้พอมองเห็นรูปร่างได้บ้าง ซึ่งแท้จริงแล้วหัวใจเป็นก้อนเนื้อทำหน้าที่สูบฉีดโลหิตไปเลี้ยงร่างกาย จิตใจนั้นเชื่อมโยงไปสู่สมองมิใช่หัวใจ จิตใจนั้นมีความสำคัญที่สุด พฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์จะดีหรือชั่วก็เพราะจิตใจเป็นต้น เป็นประธาน การพัฒนาจิตใจจึงเป็นกระบวนการที่ต้องพัฒนาทั้งการรับ - การจำ - การคิด และการรู้แจ้งเห็นจริง

กิจกรรมการคิดวิเคราะห์ เป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยพัฒนาจิตใจ กิจกรรมนี้เป็นการฝึกให้ผู้เรียนสามารถคิดพิจารณาความแตกต่าง ความถูกต้อง คุณค่า ความสัมพันธ์ ความเชื่อถือได้ ความชัดเจน เหตุผล และสามารถแปลความคิดเป็นการกระทำ (หรือพฤติกรรม) ได้โดยถูกต้องตามค่านิยม ประเพณี ศีลธรรม และกฎหมายของสังคมนั้น

กิจกรรมฝึกคิดวิเคราะห์ เป็นกิจกรรมที่สอดแทรกอยู่ในกิจกรรมถ่ายทอดและกิจกรรมสั่งสอนฝึกอบรม กิจกรรมนี้ครูจัดบรรยากาศและสิ่งเร้าโดยใช้สื่อ ข่าวเหตุการณ์ กรณีปัญหา และสถานการณ์จำลอง เพื่อฝึกทักษะในการรวบรวมข้อมูลข่าวสาร การใช้เหตุผลแลกเปลี่ยนกัน การประเมินคุณค่า การเลือก และการตัดสินใจ เพื่อนำไปสู่ผลการปฏิบัติที่ถูกต้อง ประสงค์ไว้

สุนน อมรวิวัฒน์ : ๒๕๓๐ ได้สรุปวิธีคิดจากหนังสือพุทธธรรมของพระราชวรมุนี (ป.อ.ปยุตโต) แล้วนำมาประยุกต์เป็นสาระของการสอนให้คิดในวิชากระบวนการคิด (Thinking process) ดังต่อไปนี้

ผู้ที่คิดเป็นต้องฝึกวิธีคิดแบบต่าง ๆ คือ

คิดสืบค้นค้นคว้า	คิดสืบสาวตลอดสาย
คิดหวนทวนต้น - ปลาย	คิดโยงสายสัมพันธ์
คำจำแนกหมวดหมู่	คิดรู้เหตุผลนั้น
คิดประจักษ์ลักษณะสามัญ	คิดเท่าทันความจริง
คิดแบบแก้ปัญหา	คิดค้นคว้าทุกสิ่ง
คิดจุดหมายข้างอิง	คิดไม่ทิ้งหลักการ
คิดทั้งคุณและโทษ	คิดประโยชน์แก่นสาร
คิดทางออกเหตุการณ์	คิดประมาณผลกระทบ
คิดคุณค่าที่แท้	คิดมุ่งแก้จิตดำ
คิดปลูกฝังคุณธรรม	คิดมุ่งนำปัจจุบัน
คิดความจริงที่ถ้วน	คิดแยกแยะสิ่งสรรพ
คิดลำดับสำคัญ	คิดสัมพันธ์ปัจจัย
คิดจำแนกคำถาม	คิดตอบตามเงื่อนไข
คิดเพื่อรู้แจ้งใจ	คิดสร้างนิสัยใฝ่ธรรม

หากสถานศึกษาทุกระดับจัดกิจกรรมให้ผู้เรียนรู้จักคิดได้อย่างมีประสิทธิภาพ การพัฒนาจิตใจย่อมเกิดผล คือผู้เรียนมีสุขภาพจิตดี (mental health) มีสมรรถภาพจิตดี (mental formation) และมีจิตตั้งมั่นเกิดคุณภาพจิตที่พึงประสงค์ (mentality or concentration)

กระบวนการกลั่นกรองมิตรในสถานศึกษา

การเรียนรู้นอกจากจะเกิดขึ้นโดยการสั่งสอนและการฝึกปฏิบัติแล้ว คนเรายังเรียนรู้โดยกระทำตามแบบอย่างที่เราเห็นซ้ำ ๆ และคิดว่าเป็นแบบอย่างที่ดี นั่นคือการเรียนรู้โดยการเลียนแบบ (modelling) นอกจากนั้นสถานศึกษาทุกระดับยังมีบุคลากรหลายประเภท เช่น ผู้บริหาร ครู วิทยากร กรรมการโรงเรียน เจ้าหน้าที่ และนักเรียนยังมีเพื่อนวัยเดียวกันอยู่จำนวนมาก ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ เหล่านี้ ทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคน บางครั้งดำเนินไปด้วยดี มีลักษณะร่วมแรงร่วมใจกัน แต่บางครั้งอาจเกิดปัญหาขัดแย้ง เกิดเหตุการณ์ที่ไม่พึงประสงค์ ทำให้บุคคลต้องเรียนรู้พฤติกรรมของคน

อื่น เรียนรู้วิธีคิด วิธีแสดงออก เรียนรู้การปรับตัวและการจูงใจคนอื่น เพื่อจะได้อยู่ในสถานศึกษาด้วยกันอย่างมีความสุข การเรียนรู้เช่นนี้เรียกว่า การเรียนรู้ทางสังคม (Social learning)

ผู้บริหารและครูต้องเข้าใจแนวคิดพื้นฐานของกระบวนการกลายานมิตร ๕ ประการ ซึ่งนำไปสู่การเรียนรู้ทางสังคม แนวคิดนั้นคือ

๑. สันติสุขของสังคมเกิดขึ้นจากการที่บุคคลมีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

๒. การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ทั้งโดยตนเองและการเรียนรู้จากผู้อื่น

๓. การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การแนะนำ การชี้ประเด็น และการเล่นวิธีการของกลุ่มย่อมช่วยแก้ปัญหาได้ดีกว่าการคิดหรือการกระทำตามลำพัง

๔. คุณธรรมนั้นเสริมสร้างได้ด้วยการเตือนตนเอง บังคับตนเอง และการที่มีผู้คอยเตือน ชี้แนะ ช่วยเหลือ ย่อมทำให้บุคคลสามารถคิด - ปฏิบัติได้ถูกต้องมากขึ้น

๕. เมื่อบุคคลเผชิญปัญหา ความทุกข์ ความไม่พึงพอใจ ความรัก ความโกรธ ความหลง ย่อมทำให้เขาขาดเหตุผล มีอคติ และขาดความรอบคอบ การมีผู้คอยชี้แนะด้วยหลักการที่ดี ย่อมทำให้แก้ปัญหาได้ดี

ผู้บริหารและครูจึงเป็นผู้ “ชี้ทางบรรเทาทุกข์ และชี้สุขเกษมศานต์” แก่ศิษย์ ครูควรเปลี่ยนทัศนคติใหม่จากการเป็นผู้สั่ง ผู้ควบคุม ผู้ลงโทษ ผู้มีอำนาจเหนือ มาเป็นผู้คอยชี้แนะและช่วยเหลือศิษย์ การพัฒนาจิตใจนั้นเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน หากตลอดเวลาอันยาวนานในสถานศึกษา นักเรียนนักศึกษาได้อยู่ในสังคมกลายานมิตร เขาย่อมได้รับประสบการณ์อันมีค่าทางจิตใจ ซึ่งถือว่าเป็นจุดประสงค์ที่สำคัญมากของการศึกษา

ก่อนจบบทความนี้ ผู้เขียนขอสรุปแนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ ซึ่งผู้เขียนได้เสนอในการสัมมนาที่ตึกสันติไมตรี ทำเนียบรัฐบาล เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๓๔ ดังนี้

การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจเร่งด่วนของสถาบันการศึกษาที่ต้องแก้ไขสภาวะทุพพลภาพทางจิตใจของคนบางส่วนในสังคม แนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ คือ

๑. การพัฒนาคน เริ่มต้นที่การพัฒนากายและจิตไปพร้อมกันตามนัยแห่งพุทธธรรม คนมีใจเป็นใหญ่ซึ่งอาจบันดาลผลต่อความวิวัฒน์และความวิบัติของทุกคนทุกอย่างในสังคม

๒. การพัฒนาจิตใจต้องใช้กระบวนการอบรมเลี้ยงดู กระบวนการศึกษา กระบวนการทางวัฒนธรรม และกระบวนการทางศาสนาไปพร้อมกันอย่างผสมผสานกลมกลืน

๓. คนเป็นเวไนยยะ คนส่วนใหญ่สามารถได้รับการพัฒนาให้เป็นคนเก่งและคนดีได้

๔. วิทยทองของการบ่มเพาะจิตอันเจริญใหญ่โต ต้องเริ่มต้นตั้งแต่ปฏิสนธิถึง ๖ ปี และต่อเนื่องไปตลอด ซึ่งจะมีผลยั่งยืนไปจนมนุษย์เติบโตใหญ่ถึงวัยแก่เฒ่า

๕. การพัฒนาจิตใจ มีลักษณะซึมซับค่อยเป็นค่อยไป โดยการเรียนรู้จากแบบอย่าง จากการฝึกฝนตนเอง จากการกระทำและวิเคราะห์ผลของการกระทำ วิธีการเรียนรู้ที่ถูกต้องจะ พัฒนาจิตใจคนที่ละน้อย ๆ ผ่องแผ้วยั่งยืน การพัฒนาจิตใจจึงมิใช่กิจกรรมแบบ “จุดพลุ” ที่โผล่ ดังและมอดเร็วเหมือนไฟไหม้ฟาง

๖. ในสังคม “ภาราตาวะถิ ใครไม่มีปราณีใคร” เช่นปัจจุบัน จิตใจมนุษย์ถูกสังคม บริโภคนิยมครอบงำ ยั่วยุ ให้เห็นแก่ตัวและทะยานอยากอย่างรุนแรง การพัฒนาจิตใจจึงเป็น กระบวนการที่ทวนกระแส ต้องทุ่มเทรวมพลังทุกฝ่ายจึงจะประสบความสำเร็จ

๗. การพัฒนาจิตใจที่ได้ผลดีที่สุด คือ การที่บุคคลนั้นฝึกฝนตนเอง คนอื่นทำได้ เพียงจัดสภาพแวดล้อม ให้ข่าวสาร จัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้อย่างมีประสิทธิภาพเท่านั้น การ สร้างศรัทธาให้คนยอมรับและเรียนรู้ด้วยตนเอง จึงสำคัญมาก ถ้าบุคคลใดไม่มีจรรยาบรรณ หลงตนเอง ใครเล่าจะช่วยพัฒนาได้ ไฉนจะเป็นอุปสรรคที่สำคัญที่สุดของการพัฒนาจิตใจ

๘. ครูอาจารย์สามารถจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อพัฒนาจิตใจได้ในทุกสาขาวิชา ไม่จำเป็นต้องจำกัดอยู่เฉพาะสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์เท่านั้น

บทความนี้เรียกร้องให้ทุกฝ่ายที่มีหน้าที่พัฒนาจิตใจได้รวมพลังกันและมีเจตคติที่ดี ต่อกัน ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในสถานศึกษา เด็กมากกว่าร้อยละห้าสิบต้องแยกทางออกไปจากระบบการศึกษาเพียงช่วงเวลา ๖ ปี เด็กอีกส่วนหนึ่งโชคดีเรียนจบมัธยมศึกษา เยาวชน ส่วนน้อยที่มีชัยชนะในยุทธภูมิอุดมศึกษา เราเรียกคนกลุ่มน้อยนี้ว่า “บัณฑิต” โดยที่ไม่แน่ใจนัก ว่าบัณฑิตเหล่านี้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เพียงใด

ใครเล่าจะปลูกต้นกุหลาบลงในผืนดินอันแล้งร้อนและแตกกระแหง

ใครจะขุดลากให้ต้นกุหลาบเติบโต ผลิบา่ระบัด

ใครจะบีบเค้นให้กุหลาบผลิดอกแย้มบาน

ใครจะเติมกลิ่นหอมและสีล้นสดสวย

หากไร้โอชะแห่งดิน ความชุ่มเย็นของน้ำและแสงระวีอรุณ

ปราศจากลมรืนมาได้ และมือที่ลิดใบให้โปร่งงาม

ธรรมชาติสร้างชีวิต ที่ละน้อย ที่ละน้อย เนิ่นนาน

มนุษย์ช่วยปรุงแต่งด้วยรักและอาหาร

ฉันโตเยาวชน

ธรรมชาติสร้างชีวิตร่างกายและจิตใจแก่เขา

เติบโตขึ้นเป็นตัวเขา ใครเล่าจะฝัน

แต่ด้วยความรักและความรู้ในวิถีของการศึกษา

แต่งแต้มวิญญาณของเขาให้ประณีต แจ่มกระจ่าง อ่อนโยน

ทีละน้อย ทีละน้อย เน้นนาน

เพื่อเขาจะเป็นมนุษย์ที่รู้ รู้ลึก รู้เพื่อจะสู้เพื่ออิสรภาพ

หลุดพ้นจากอะไร

ความเขลา โหดชั่ว เห็นแก่ตัว ความทะยานอยาก ความโกรธ ความหลงผิด

เพื่อเขาจะเป็นผู้รู้ ผู้รัก ผู้ให้

นี่คือมนุษย์ นี่คือการศึกษานี้คือปัญญา นี่คือศีลธรรม

ปราศจากสิ่งนี้ มนุษย์และเดียรัจฉาน จะต่างกันไหน

เชิงอรรถ

๑. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) , จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนา มนุษย์), โครงการพัฒนาดน, มหาวิทยาลัยมหิดล, พิมพ์ครั้งที่ ๓, พฤศจิกายน ๒๕๓๗, น.๒๓
๒. พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาของโลกปัจจุบัน คำบรรยายกลุ่มนิสิตนักศึกษาบวชภาคฤดูร้อน ณ สวนโมกขพลาราม, วันที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๑๒ เวลา ๕.๐๐ น. จัดพิมพ์ในหนังสือ คุณงามความดีของชีวิต, คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สุมณ อมรวิวัฒน์ : บรรณาธิการ, ๒๕๒๓, น.๒
๓. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔), น. ๖๘
๔. กระทรวงศึกษาธิการ, หน่วยศึกษานิเทศ กรมสามัญศึกษา รายงานผลการสังเคราะห์การจัดจริยศึกษาในสถานศึกษา, รายงานลำดับที่ ๕/๒๕๓๗, น. ๓๗-๓๘
๕. สุมณ อมรวิวัฒน์, การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ, โครงการตำรา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์, พิมพ์ครั้งที่สอง, ๒๕๓๐
๖. พระโลกณคณาภรณ์ (ระแบบ วิฑูรญาณโณ), คำบรรยายวิชาพุทธปรัชญาการศึกษา, ภาควิชาสารัตถศึกษา, สาขาวิชาพื้นฐานการศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖
๗. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, แผนวัฒนธรรมแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔), น. ๔
๘. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลายพระราชโองดเลขาพระราชบันทึถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระบรมราโชบายในการจัดตั้งโรงเรียนขนาดเล็กหลวง มีอยู่ในหนังสือพระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๗ เรื่องการศึกษาของชาติตอน ๑ โดยจมีนอมรคุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) , องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๓, น. ๑๑๐
๙. ม.ล. ปิ่น มาลากุล คำแปลพระราชบันทึ พระบรมราโชบายในการจัดตั้งโรงเรียนขนาดเล็กหลวง จากหนังสือพระบรมราโชวาทกับวชิราวุธวิทยาลัย, โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย, ๒๕๑๙ น. ๑๒๗ - ๑๒๘

๑๐. เรื่องเดิม

๑๑. ทมน อมรวิวัฒน์, กระบวนการกัลยาณมิตร ฝึกจิตให้มีน้ำใจ คำบรรยายในที่ประชุมสำนัก
ธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อวันอังคารที่ ๕ เมษายน ๒๕๓๗, วารสารราช
บัณฑิตยสถาน ฉบับผนวก เดือนตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๓๗, น. ๕๘

บรรณานุกรม

- กสิกรไทย, ธนาคาร. การศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์ : สู่ความก้าวหน้าและความมั่นคงของชาติในศตวรรษหน้า. เอกสารประกอบการประชุมสมัชชาการศึกษา, สำนักงานใหญ่ธนาคารกสิกรไทย, ๒๕๓๙.
- การฝึกหัดครู, กรม. "การพัฒนาระบบการฝึกหัดครู โดยมีมิติทางพุทธธรรม," รายงานวิจัย หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๗.
- กำจัด จันทรวงษ์โส. "การศึกษาความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนของผู้เรียนหลักสูตรระดับสูง ของศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เขตกรุงเทพมหานคร." ปริญญานิพนธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, ม.ร.ว. การศึกษากับการสืบทอดและเสริมสร้างวัฒนธรรม. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๗.
- ครูสังคมศึกษาแห่งประเทศไทย, สมาคม. แนวทางการพัฒนาค่านิยมและคุณธรรมของเยาวชนในปัจจุบัน. สมาคมครูสังคมศึกษา, ๒๕๓๓.
- คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. บทสรุปรวมผลงานวิจัยทางการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๕.
- _____. แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๕.
- _____. แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. รายงานการสนทนาทางวิชาการเรื่องการเผชิญอนาคตของสังคมไทย : บทบาทของการศึกษา. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๗.
- คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. แผนพัฒนาคนและสังคมในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาคนและสังคม, สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. แผนพัฒนาจิตใจ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (๒๕๔๐-๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.

- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. โครงการพัฒนาจิตพิสัยของกรมต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการและทบวงมหาวิทยาลัย. โครงการปรับปรุงระบบการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจิตพิสัย, สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๙.
- _____ แผนวัฒนธรรมแห่งชาติ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๙.
- _____ วิกฤตการณ์ทางสังคมไทย. เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง วิกฤตการณ์ทางสังคมไทย, ๒๐ - ๒๒ เมษายน, ๒๕๓๘, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๙.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. การพัฒนาครอบครัว. คณะอนุกรรมการด้านครอบครัว, สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- จรรยา สุทธิญาโน, พระมหา, พุทธปัญญากับการศึกษา. หนังสือในโครงการสถาบันปัญญานันทะภิกขุ. มุลนิธิภิกขุปัญญานันทะ, ๒๕๓๘.
- ถวิล อรัญเวศ. “การนำพุทธวิธีในการสอนมาใช้ในการสอนจริยศึกษาในระดับประถมศึกษา” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๔.
- บรรจง เรืองสะอาด. “สภาพการอบรมและปลูกฝังจริยธรรมในโรงเรียนประถมศึกษา”. รายงานวิจัย สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๓๖.
- ปิ่น มุทุกันต์, พันเอก. ปาฐกถาเรื่องจิต. หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยาอรรถกฤตนิรุทธ์ (ชม เพ็ญชาติ), มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๑๕.
- ประยูร นรการมตุง, นายแพทย์. จิตวิทยาในพระพุทธศาสนา. คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๓.
- ประเวศ วะสี, ศาสตราจารย์, นายแพทย์. พุทธศาสตร์ทางปัญญาของชาติ. มุลนิธิภูมิปัญญา ร่วมกับสมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทยพิมพ์เผยแพร่, ศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง บรรณาธิการ, ๒๕๓๗.
- โพธิธวัชต์ แสงสว่าง. การพัฒนาหลักสูตรฝึกอบรมคุณธรรมจริยธรรมสำหรับครูและผู้บริหารโรงเรียน. รายงานวิจัยกรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๖.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์). โครงการพัฒนาตน, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). ธรรมกับการศึกษาของไทย. มูลนิธิพุทธธรรมพิมพ์เป็นอนุสรณ์งาน
พระราชทานเพลิงศพ นายลำราญ อารยางกูร เป็นกรณีพิเศษ, วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์
๒๕๓๙, มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (พระเทพเวที). ทางสายอริยภาพของการศึกษาไทย. มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔.

พระธรรมปิฎก (พระราชวรมุนี). ทางสายกลางของการศึกษาไทย. คณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐.

มนต์ทิศา ชัยพิพัฒนานันท์. กำเนิดความคิด. วิคตอรี พาวเวอร์ พอยท์, ๒๕๓๐.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. การวิจัยทางด้านศาสนา. เอกสารวิชาการกองแผนงาน กรมการศาสนา,
๒๕๓๔.

_____. หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓) กรุงเทพฯ,
๒๕๓๓.

_____. หลักสูตรมัธยมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓). กรุงเทพฯ,
๒๕๓๔.

_____. หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓).
กรุงเทพฯ, ๒๕๓๔.

สุนน อมรวิวัฒน์. การพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรม. ประมวลสาระชุดวิชาทักษะและ
ประสบการณ์ พื้นฐานสำหรับเด็กประถมศึกษา หน่วยที่ ๙, มหาวิทยาลัยสุโขทัย
ธรรมาธิราช, ๒๕๓๖.

_____. การเรียนรู้เพื่อรักและรักษาสังแวดล้อม ด้วยกระบวนการสืบค้น. เอกสารการประชุม
ทางวิชาการ เนื่องในวาระครบ ๖๐ ปี ของราชบัณฑิตยสถาน , ๒๕๓๖.

_____. “การสร้างเสริมศีลธรรมในสถานศึกษา.” ครูศาสตร์ฉบับจริยธรรมกับการศึกษา.
ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๔ (เมษายน - มิถุนายน), ๒๕๒๖.

_____. “กระบวนการกล่าวนมิตรฝึกจิตให้มีน้ำใจ.” ราชบัณฑิตยสถานฉบับแผนก สำนัก
ธรรมศาสตร์และการเมือง (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๗).

สมกุล ถาวรศิริ และคณะ. “การพัฒนา การบริหารศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์.” ราย
งานวิจัย กองแผนงาน กรมการศาสนา, ๒๕๓๕.

โสภา สิทธิธรรว, “ความคิดเห็นของครูสังคมศึกษา เกี่ยวกับปัญหาการเรียนการสอนวิชา
พระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัยเทคนิค สังกัดกรมอาชีวศึกษา.” ผลงานวิจัยส่วน
บุคคล กรมอาชีวศึกษา, ๒๕๓๔.

บทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจ

รศ.ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง

คุณสุชาดา ยงเกียรติตระกูล

สารบัญ

บทบาทสื่อมวลชนในการพัฒนาจิตใจ	๑
การพัฒนาจิตใจ อะไร ? ใคร ? ที่ไหน ?	๒
บทบาทและอิทธิพลของสื่อมวลชนในอดีตถึงปัจจุบัน	๓
- กำเนิดสื่อมวลชน : หนังสือพิมพ์	๓
- กำเนิดสื่อมวลชน : วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์	๕
- กำเนิดสื่อมวลชน : วิทยุโทรทัศน์	๘
ข้อจำกัดในการพัฒนาคุณภาพสื่อมวลชนไทย	๑๑
- พัฒนาการของความเป็นเจ้าของ	๑๑
- กลไกตลาดทำงานไม่สมบูรณ์	๑๒
- การควบคุมตรวจสอบเนื้อหารายการของรัฐ	๑๓
- ธรรมชาติของสื่อกับการมีส่วนร่วมของประชาชน	๑๔
- สังคมข่าวสารลดรัฐ	๑๔
“พัฒนาจิตใจ” บทบาทสื่อมวลชนภายใต้ข้อจำกัด	๑๕
ข้อเสนอแนะ	๑๕
บรรณานุกรม	๑๙

บทบาทสื่อมวลชนในการพัฒนาจิตใจ*

โดย** ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง
สุชาดา ยงเกียรติตระกูล

ในโอกาสที่การพัฒนาจิตใจถูกกำหนดให้เป็นแผนงานสำคัญแผนงานหนึ่งของการพัฒนาคนภายใต้แผนพัฒนาและเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ บทบาทสื่อมวลชนในยุคที่เทคโนโลยีสารสนเทศกำลังได้รับการพัฒนาอย่างกว้างไกลย่อมจะต้องถูกจับตามองว่ามีบทบาทในการพัฒนาจิตใจอย่างไร หรือจะช่วยเหลือเกื้อกูลหรือขัดขวางการพัฒนาคนอย่างไร

ทุกสังคมต่างยอมรับในบทบาทและหน้าที่ของสื่อสารมวลชนในการพัฒนาประเทศ บางคนให้ความสำคัญของสื่อมวลชนถึงกับกล่าวว่าเราจะสามารถวัดได้ว่าสังคมนั้นๆอยู่ในลำดับขั้นไหนของความเจริญก็พิจารณาได้จากจำนวนสื่อมวลชนในสังคมนั้น สื่อมวลชนถูกมองว่าเป็นตัวเปลี่ยนแปลงประเทศไปสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่ เป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จนมีผู้คิดกันว่าสื่อมวลชนน่าจะเป็นสถาบันหลักสถาบันหนึ่งในการพัฒนาจิตใจ

กิจกรรมทางด้านการสื่อสารมวลชนจะสามารถพัฒนาจิตใจได้จริงหรือไม่ ? การพัฒนามีความหมายที่ถูกกำหนดตายตัวหรือขึ้นอยู่กับมาตรฐานของใครหรือไม่อย่างไร หากสื่อมวลชนมีบทบาทในการพัฒนาจิตใจได้จริงควรเป็นลักษณะใด?

* บทความนี้ใช้ประกอบการสัมมนาเรื่อง"การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ" จัดโดย สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ วันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๓๙

** ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นรองศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้อำนวยการโครงการพัฒนาสื่อสร้างสรรค์ มุลนิธิสื่อสร้างสรรค์ ผู้เริ่มรายการ"เวทีชาวบ้าน" และรายการ"มองต่างมุม"

สุชาดา ยงเกียรติตระกูล เจ้าหน้าที่โครงการพัฒนาสื่อสร้างสรรค์ มุลนิธิสื่อสร้างสรรค์ อดีตผู้ประสานงานรายการ"เวทีชาวบ้าน"

บทความนี้มีได้มีเจตนาจะตอบคำถามข้างต้นทั้งหมด แต่ต้องการเพียงแสดงความเห็นในบางส่วนเช่น สื่อมวลชนในอดีตมีอิทธิพลมากน้อยอย่างไรในการพัฒนาคน การเป็นเจ้าของและกำกับควบคุมดูแลสื่อมวลชนของรัฐในอดีตมีปัญหาอะไร ปัจจุบันความเป็นเจ้าของสื่อมวลชนแปรเปลี่ยนผลมผลานกับกลไกตลาดทุนนิยมเสรีมากขึ้นจะการเป็นเจ้าของและกำกับควบคุมดูแลสื่อมวลชนของรัฐในอดีตมีปัญหาอะไร ปัจจุบันความเป็นเจ้าของสื่อมวลชนแปรเปลี่ยนผลมผลานกับกลไกตลาดทุนนิยมเสรีมากขึ้นจะส่งผลให้สื่อมวลชนประเภทต่างๆทำหน้าที่อย่างไร พัฒนาการมีส่วนร่วมของประชาชนที่เชื่อให้ประชาชนสามารถกำหนดเนื้อหาและควบคุมคุณภาพรายการให้ตอบสนองต่อคนส่วนใหญ่ของประเทศจะเป็นจริงได้มากน้อยแค่ไหน

๑. การพัฒนาจิตใจ อะไร? ใคร? ทางไหน?

คำถามเบื้องต้นที่จะต้องตอบคือ อะไรคือการพัฒนาจิตใจ?พัฒนาไปในทางไหน?อย่างไร? ใครเป็นผู้กำหนด? และ จิตใจที่พัฒนาดีแล้วต้องมีรูปร่างหน้าตาอย่างไร?

ผู้เขียนไม่เชื่อว่าผู้เขียนควรกำหนดว่าการพัฒนาจิตใจที่ดีต้องมีบรรทัดฐานเป็นเช่นนั้น อย่างนี้ และไม่เชื่อว่าควรจะมีผู้ใดกำหนดรูปแบบสำเร็จรูปของการพัฒนาจิตใจของคนทั้งประเทศว่าควรเป็นอย่างไร

แต่การพัฒนาจิตใจเป็นกระบวนการพัฒนาความรู้ความคิดที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีทางเลือก มีโอกาสที่จะเลือกตัดสินใจที่จะดำรงชีวิตอย่างมีความสุข มีความมั่นใจในตนเอง มีความมั่นใจที่จะพึ่งตนเองและอยู่ในสังคมอย่างรู้เท่าทัน ซึ่งหมายความว่าประชาชนจะเป็นผู้พัฒนาตนเอง โดยเลือกรับข่าวสารข้อมูลที่มีความเหมาะสมกับชีวิตชุมชนของตน เลือกที่จะดำรงชีพและรับผิดชอบต่อความสำเร็จหรือล้มเหลว ทั้งนี้ก็เพื่อจะช่วยพัฒนาคนให้เกิดความเชื่อมั่นในตนเองและหันมาพึ่งตนเอง

เนื้อหาของบทความนี้ส่วนแรกจะเป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาตลอดจนการควบคุมความเป็นเจ้าของโดยรัฐบาล เพื่อการเข้าใจถึงที่มาและความต่อเนื่องของกิจการสื่อสารมวลชนไทย โดยพิจารณาศึกษาสื่อมวลชนสาขาหนังสือพิมพ์ สาขาวิทยุกระจายเสียง และวิทยุโทรทัศน์เป็นหลักเพราะเป็นสื่อมวลชนที่ได้รับการกล่าวขานถึงผลกระทบมวลชนจำนวนมากของประเทศ

๒. บทบาทและอิทธิพลของสื่อมวลชนในอดีตถึงปัจจุบัน

๒.๑. กำเนิดสื่อมวลชนไทย : หนังสือพิมพ์^๑

สื่อสิ่งพิมพ์ถือเป็นสื่อมวลชนสมัยใหม่ประเภทแรกของสังคมไทยที่ถือกำเนิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ เมื่อหมอบลัดเลย์ได้นำเทคโนโลยีการพิมพ์หนังสือเข้าจากต่างประเทศ นับเป็นแท่นพิมพ์อักษรไทยเครื่องแรกที่มีใช้ในประเทศไทย โดยใช้ในการพิมพ์คำสอนทางศาสนาและจดหมายเหตุนองราชการ

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ หลังจากที่นักวิทยาศาสตร์ตะวันตกประสบผลสำเร็จในการคิดค้นการถ่ายภาพยนตร์เพียง ๒ ปี ประเทศไทยก็สามารถรับชมภาพยนตร์เป็นครั้งแรกจากการนำเข้ามาของคณะละครเร่ และเพียงอีก ๓ ปีต่อมา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจก็สามารถถ่ายทำและจัดฉายภาพยนตร์ในประเทศไทยได้สำเร็จ สะท้อนถึงการตอบรับเทคโนโลยีสื่อสารของไทยอย่างรวดเร็ว

สำหรับการสื่อสารมวลชนด้านวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์นั้น ประเทศไทยประสบความสำเร็จในการส่งกระจายเสียงทางวิทยุครั้งแรกเมื่อ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๓ และสามารถส่งสัญญาณวิทยุโทรทัศน์ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม

จุดเริ่มต้นของการพัฒนาการสื่อสารมวลชนในสังคมไทย เกิดจากความต้องการและเป็นฝีมือของชาวตะวันตกและเจ้านายชั้นสูงที่มีโอกาสเดินทางไปศึกษาต่างประเทศ เนื่องจากบุคคลเหล่านี้มีโอกาสในการสัมผัสและรับรู้เทคโนโลยีทางด้านการสื่อสารมวลชน ตลอดจนมีความสามารถทางเศรษฐกิจและสังคมรองรับในการทำกิจกรรมทางด้านการสื่อสารมวลชน

เนื้อหาของสื่อสิ่งพิมพ์ในยุคต้นจะมีลักษณะที่แคบ เน้นผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มเช่น^๒ การออกหนังสือพิมพ์โจมตีฝ่ายตรงข้ามระหว่างคณะราษฎรกับฝ่ายที่นิยมกษัตริย์ โดยที่ฝ่ายคณะราษฎรใช้หนังสือพิมพ์เทอดรัฐธรรมนุญแต่ฝ่ายนิยมกษัตริย์ซึ่งได้รับ

^๑ สรุปความจาก อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์, “การศึกษาด้านนิเทศศาสตร์ (ระดับอุดมศึกษา) ในประเทศไทย” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖) หน้า ๑๕๗ - ๑๕๘๗.

^๒ เสถียร เขยประดับ, สื่อมวลชน กับการพัฒนาประเทศ : เน้นเฉพาะประเทศไทย . (กรุงเทพฯ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๙-๙๐.

ความสนับสนุนจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอได้ใช้หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ การใช้หนังสือพิมพ์
สนับสนุนการเจริญในลักษณะนี้มิได้มีแต่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเท่านั้น แต่ในระหว่าง
ปี พ.ศ.๒๔๕๐-๒๕๐๐ กลุ่มจอมพล ๑) พิบูลสงครามก็ได้ใช้หนังสือพิมพ์ธรรมาธิปไตย กลุ่ม
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใช้หนังสือพิมพ์สารเสรี และหนังสือพิมพ์ไทยรายวันด้วยเงินจาก
กองสลากกินแบ่งรัฐบาล ส่วนกลุ่มของจอมพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้ใช้หนังสือพิมพ์
๒๕๐๐ รายวัน และเอาไทยในการสนับสนุนกิจกรรมของตนเช่นกัน

นอกจากชนชั้นนำของประเทศจะใช้สื่อเพื่อรักษาสถานการณ์ทางการเมือง
ของกลุ่มตนแล้วเท่านั้น ยังมีการใช้สื่อเพื่อการสร้างอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมให้ราษฎร
ปฏิบัติตามผู้นำโดยเฉพาะการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมและลัทธินิยมยกย่องผู้นำ เราจึงได้
ยินประโยคที่คุ้นเคย เช่น "เชื้อผู้นำทำให้ชาติพัฒนา" , "เชื้อพิบูลสงคราม ชาติปลอดภัย"
หรือ "ความปลอดภัยของชาติอยู่ที่เชื้อและทำเนียบท่านพิบูลสงคราม" เป็นต้น

ในช่วงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ในสมัย
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีการใช้สื่อมวลชนเพื่อเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารให้ประชาชนยอมรับ
แนวทางการพัฒนาประเทศให้เห็นความสำคัญของการรับเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวัน
ตก การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในลักษณะดังกล่าวทำให้นักสื่อสารมวลชน เช่น กาญจนา
แก้วเทพ^๓ ได้ให้ทัศนะที่น่าสนใจว่า "ความหมายของการใช้สื่อเพื่อพัฒนาในประวัติศาสตร์
หน้าแรกของไทยจึงมีความหมายถึงการใช้สื่อเพื่อการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ระดับบุคคล
สถาบันสังคม วิธีการดำรงชีวิต วิธีการทำมาหากินไปจนถึงระดับสังคม จากลักษณะที่เคย
เป็นอยู่ให้ก้าวไปสู่การเป็นสังคมตามแบบอย่างของสังคมตะวันตก"

ในยุคที่เศรษฐกิจไทยได้พัฒนาขึ้นจากพื้นฐานของทุนนิยมปัจเจกได้เปิด
โอกาสให้นักธุรกิจเข้ามาเป็นเจ้าของดำเนินการต่างๆมากขึ้น สื่อมวลชนด้านสิ่งพิมพ์ก็เป็น
หนึ่งในการลงทุนของนักธุรกิจ^๔ เช่น การซื้อกิจการหนังสือพิมพ์ดาวสยามของตระกูล
โกลเดียนท์ การลงทุนทำหนังสือพิมพ์ของนักการเมือง เช่น หนังสือพิมพ์เดลิเมล์เลอร์ ของ
คุณสวัสดิ์ ธนพรเวช หัวหน้าพรรคประชากรไทย หรือการก่อตั้งหนังสือพิมพ์สยามรัฐของ

^๓ เสถียร เขมประดัว (อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

^๔ กาญจนา แก้วเทพ, สื่อสองวัฒนธรรม. (กรุงเทพฯ : มติชนวิบูลย์วิทยา,
๒๕๓๙), หน้า ๑๗๔.

^๕ เสถียร เขมประดัว (เรื่องเดิม-อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และกรณีการใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวในการเลือกนำเสนอเนื้อหาในกรณีของหนังสือพิมพ์ไทยรัฐและบ้านเมือง ถึงกับมีคำพูดของจอมพลประภาส จารุเสถียร กล่าวกระทบไว้ว่า^๖ “ไทยรัฐเป็นของนายประจวบ (พลเอกประจวบ สุนทรากร) บ้านเมืองเป็นของนายบรรหาร”

ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เอกชนผู้เป็นเจ้าของรวมถึงพรรคการเมืองมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของสื่อมวลชนในสาขานี้ให้แต่ละแห่งเติบโตใหญ่และหลากหลายมากขึ้น ขณะเดียวกันคนทำหนังสือพิมพ์ที่เป็น“มืออาชีพ” ก็เริ่มมีมากขึ้น “มืออาชีพ”เหล่านี้ได้แทรกตัวเข้าอยู่ในกองบรรณาธิการจนพัฒนาขึ้นเป็นหัวหน้ากองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ที่มีคุณภาพหลายฉบับในปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าพัฒนาการของหนังสือพิมพ์ที่ได้กระจายความเป็นเจ้าของสู่ธุรกิจเอกชนได้ทำให้การควบคุมของรัฐต่อสื่อสิ่งพิมพ์ลดลง ขณะเดียวกันเจ้าของกิจการกลับเข้ามามีบทบาทแทนที่ในการควบคุมอยู่บ้างในบางฉบับ

๒.๒ กำเนิดสื่อมวลชนไทย : วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์

กิจการวิทยุกระจายเสียงพัฒนามาจากกิจการวิทยุโทรเลขซึ่งอยู่ในความควบคุมของทหารเรือในช่วงแรก^๗ จน พ.ศ.๒๔๖๙ กรมไปรษณีย์โทรเลขได้รับเอากิจการวิทยุโทรเลขและพัฒนาจัดตั้งกองช่างวิทยุขึ้นเพื่อขยายการดำเนินงานด้านวิทยุกระจายเสียงทำให้ประเทศไทยสามารถทำการส่งกระจายเสียงอย่างเป็นทางการได้ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ มีการเปิด“สถานีวิทยุกรุงเทพฯที่พญาไท” ในอีก ๓ ปีต่อมา และในปี พ.ศ.๒๔๗๕ หน่วยงานที่ดูแลงานวิทยุกระจายเสียงก็ได้รับอนุมัติให้มีการโฆษณาการค้าขายในเชิงอุตสาหกรรมและธุรกิจได้ โดยคิดค่าธรรมเนียมด้วยการนับค่าเหมือนการส่งโทรเลข

ต่อมากิจการวิทยุกระจายเสียงได้ถูกโอนไปขึ้นกับสำนักโฆษณาการ(ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นกรมประชาสัมพันธ์) และในปี พ.ศ.๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลยกเลิกการจดทะเบียนวิทยุกระจายเสียงทำให้กิจการวิทยุกระจายเสียงได้รับความนิยมมากขึ้น มีหน่วยงานราชการโดยเฉพาะหน่วยงานของทหารจัดตั้งสถานีวิทยุเพิ่มขึ้นอีกหลายสถานี

^๖ เสถียร เทยประดับ (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

^๗ สรุปความจากขวัญเรือน กิตติวัฒน์, “วิทยุกระจายเสียงไทย” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๔ - ๑๑๖.

การที่กิจการวิทยุกระจายเสียงอยู่ในความดูแลของสำนักโฆษณาการและหน่วยงานราชการทหารจึงไม่น่าแปลกใจที่กิจการวิทยุได้ถูกนำไปใช้เพื่อความบันเทิง ข้าราชการ ความรู้ที่ถูกควบคุมและเพื่ออำนาจทางการเมืองและการทหาร เช่น การใช้วิทยุออกแถลงการณ์ต่างๆในกรณีกบฏแมนฮัตตัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๔

และในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ก็ได้มีการส่งกระจายเสียงวิทยุในรูปแบบของบริษัทเป็นครั้งแรก คือ สถานีวิทยุกระจายเสียง “ททท.” หรือกลายมาเป็น “อสมท.” ในปัจจุบัน หลังจากนั้น ๑ ปี รัฐบาลได้ออก พรบ.วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ พ.ศ. ๒๔๙๘ ระบุผู้ได้รับอนุญาตให้ดำเนินการบริการส่งวิทยุกระจายเสียงได้ ๔ หน่วยงาน คือ กรมประชาสัมพันธ์ , กรมไปรษณีย์โทรเลข และกระทรวง ทบวง กรมอื่นใดและนิติบุคคลที่กำหนดใน กฎกระทรวง

พรบ. นี้มีผลให้เกิดการก่อตั้งสถานีวิทยุเพิ่มขึ้นอีกมากมายโดยเฉพาะสถานีที่มีความถี่คลื่นในความควบคุมของหน่วยงานทหาร สังกัดกระทรวงกลาโหม แต่มีข้อสังเกตว่าลักษณะการดำเนินงานจะเป็นไปเพื่อการค้าโดยมีนายทุนเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการติดตั้งอุปกรณ์ เครื่องมือทั้งหมดรวมถึงผลตอบแทน เพื่อแลกกับสัญญาเช่าช่วงเวลาที่มิกำหนดนานนับ ๑๐ ปีขึ้นไป แล้วนำเวลาที่ได้ไปขายต่อ ทำให้เกิดลักษณะการผูกขาดกิจการวิทยุกระจายเสียง ซึ่งเป็นผลเสียอย่างมากเนื่องจากสถานีวิทยุทั้งหมดหลายร้อยสถานีนั้นเป็นสถานีในความควบคุมดูแลของทหาร ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงเพื่อสนองตอบนโยบายและปฏิบัติการทางจิตวิทยา แต่กลับนำมาใช้หาผลประโยชน์จากกลุ่มธุรกิจ

รัฐบาลต่อมาได้ออกมาตรการควบคุมการออกอากาศ โดยแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงตามระเบียบว่าด้วยวิทยุกระจายเสียงในหลายคราว รวมถึงการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ หรือ “กบว” เพื่อควบคุมดูแลกิจการสื่อสารมวลชนทั้งสองประเภทรวมกันในปี พ.ศ. ๒๕๑๔

จากการศึกษาในหัวข้อสภาพปัจจุบันของวิทยุกระจายเสียงของขวัญเรือน กิติวัฒน์ พบว่า ในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ มีจำนวนสถานีวิทยุกระจายเสียงทั้งสิ้น ๒๕๒ สถานี (เกิดขึ้นโดยการใช้อำนาจตาม พรบ.วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ ๒๔๙๘) มีสถานีที่สังกัดกระทรวงกลาโหมมากที่สุด คือ ๑๔๐ สถานี คิดเป็นร้อยละ ๕๕.๔ ของจำนวนสถานี

^๔ เก็บความจากขวัญเรือน กิติวัฒน์. (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) , หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

ทั้งหมด โดยเป็นสถานีในความดูแลของกองทัพบกมากที่สุด คือ มีถึง ๙๐ สถานี หรือคิดเป็นร้อยละ ๓๕.๗ ของจำนวนสถานีทั้งหมดและหน่วยงานที่เป็นเจ้าของรองลงมาได้แก่กรมประชาสัมพันธ์ มี ๗๑ สถานี คิดเป็นร้อยละ ๒๘.๒ ของจำนวนสถานีทั้งหมด

จากลักษณะดังกล่าว ขวัญเรือน กิติวัฒน์ได้สรุปลักษณะความเป็นเจ้าของและการดำเนินงานกิจการวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ ๔ ประการ ดังนี้

- ๑) สถานีวิทยุกระจายเสียงที่รัฐเป็นเจ้าของ ดำเนินการโดยบุคลากรของรัฐและมีรายได้จากงบประมาณแผ่นดินในแต่ละปี
- ๒) รัฐเป็นเจ้าของในฐานะผู้บริหารกิจการ เป็นผู้วางแผนนโยบายของสถานีดำเนินงานด้านรายการโดยให้เอกชนซื้อเวลา รายได้จึงมาจากการขายโฆษณาเป็นหลัก
- ๓) รัฐวิสาหกิจเป็นผู้ดำเนินการในรูปของคณะกรรมการรัฐวิสาหกิจ ให้ส่วนราชการต่างๆเข้ามาถือหุ้น และบริหารงานมีรายได้จากการขายเวลาหรือให้เช่าเวลา และจากการโฆษณาสินค้า
- ๔) รัฐหรือวิสาหกิจให้สัมปทานเอกชนเข้าดำเนินการโดยมีข้อตกลงในด้านรายได้

ในปัจจุบันประเทศไทยมีสถานีวิทยุกว่า ๔๐๐ สถานีแล้วแต่ก็ยังคงมีลักษณะความเป็นเจ้าของและการบริหารจัดการควบคุมดูแลด้วยกฎเกณฑ์ดังกล่าว โดยไม่มีเอกชนรายใดสามารถจัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงซึ่งตนเป็นเจ้าของได้อย่างแท้จริง ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นเพราะความคิดว่า “คลื่นวิทยุ” เป็นทรัพยากรสาธารณะที่จำกัด หน่วยงานของรัฐจึงเข้าไปครอบครองควบคุมดูแลเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของหน่วยงาน โดยอ้างเอาประโยชน์สูงสุดต่อการพัฒนาประเทศและเพื่อรักษาความมั่นคงเป็นหลัก ซึ่งลักษณะความเป็นเจ้าของและการควบคุมบริหารจัดการเช่นนี้ได้ปรากฏในกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์อีกด้วย

^๙ เก็บความจากขวัญเรือน กิติวัฒน์, (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) , หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘

๒.๓ กำเนิดสื่อมวลชน : วิทยูโทรทัศน์^๑

กำเนิดของโทรทัศน์ไทย เริ่มต้นอย่างจริงจังจากการเสนอความคิดของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ.๒๔๙๕ แต่ได้รับการหักท้วงจากคณะรัฐมนตรีว่าเป็นกิจกรรมที่สิ้นเปลืองงบประมาณและจะเป็นประโยชน์เฉพาะคนกลุ่มเดียว ทำให้ต้องแก้ปัญหาด้วยการดำเนินงานในรูปแบบของบริษัท ชื่อบริษัทไทยโทรทัศน์ จำกัด โดยมีผู้ถือหุ้นเป็นส่วนราชการและองค์การของรัฐ โดยมีกรมประชาสัมพันธ์เป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ถึงร้อยละ ๕๕ ทำให้การดำเนินการด้านเทคนิค การก่อสร้างสถานี และการควบคุมดูแลการบริหารจัดการทั้งหมดเป็นความรับผิดชอบของกรมประชาสัมพันธ์ แล้วในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๙๘ “สถานีวิทยุโทรทัศน์ไทยทีวี” ก็ทำการแพร่ภาพอย่างเป็นทางการ โดยออกอากาศทางช่อง ๕

สื่อมวลชนในสาขานี้ยังได้รับความสนใจจากฝ่ายทหารโดยผู้บัญชาการทหารสูงสุดในเวลานั้นคือจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รายงานขออนุมัติจากกระทรวงกลาโหมเพื่อขอจัดตั้งสถานีโทรทัศน์ขึ้นเช่นกันโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ในกิจการของทหารเป็นหลัก ซึ่งถือเป็นกำเนิดของสถานีวิทยุโทรทัศน์กองทัพบก หรือที่มีชื่อย่อว่า ททบ.ออกอากาศทางช่อง ๗ เป็นครั้งแรกเมื่อ ๒๕ มกราคม ๒๕๐๑ ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๑๐ บริษัทกรุงเทพโทรทัศน์และวิทยุ จำกัด ก็ได้รับอนุมัติจากคณะกรรมการควบคุมวิทยุโทรทัศน์ของกองทัพบก ให้จัดตั้งสถานีโทรทัศน์สีแห่งแรกของประเทศไทยได้โดยออกอากาศครั้งแรกด้วยการถ่ายทอดสดการประกวดนางสาวไทยเมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๐ ทำให้เกิดการแข่งขันในด้านเทคโนโลยีตามมาโดยบริษัทไทยโทรทัศน์จำกัด ก็ได้ให้บริษัท บางกอกเอ็นเตอร์เทนเมนต์ จำกัด ทดลองออกอากาศเป็นระบบสีเพื่อประกอบการตัดสินใจเปลี่ยนระบบภายใต้นาม สถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง ๓ และต่อมาก็มีการลงนามในสัญญาของทั้งสองบริษัท ให้บริษัทบางกอกเอ็นเตอร์เทนเมนต์ จำกัด ดำเนินกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์ได้โดยมีการกำหนดผลตอบแทนในลักษณะที่เรียกว่า สัมปทาน และต่อมาก็เปลี่ยนคู่สัญญาเป็นอสมท.เนื่องจากการยกเลิกกิจการของ บริษัท ไทยโทรทัศน์

^๑ “สรุปความจากบทกวีเกียรติ พันพิพัฒน์ และ ปณิดา ธนสถิตย์, “โทรทัศน์ไทย : จากบางขุนเทียนถึงระบบดาวเทียม” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๓๘ - ๑๔๕.

และเนื่องด้วยกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์เป็นกิจการที่สามารถสร้างรายได้ เป็นกอบเป็นกำอย่างรวดเร็ว ประกอบกับเงื่อนไขในการมีอำนาจในการใช้ ควบคุมดูแล “คลื่น” โดยกฎหมายรับรองความเป็นเจ้าของอย่างถูกต้อง จึงทำให้หน่วยงานที่มีอำนาจหา รายได้จากสิทธิดังกล่าว ในลักษณะเปิดให้เอกชนเข้ามาบริหารงานคลื่นได้โดยมีการตกลง ยอมรับเงื่อนไขเวลาและผลตอบแทน พัฒนาการต่อมาของวงการโทรทัศน์จึงเป็นรูปแบบของ เคเบิล ซึ่งเป็นการให้ใช้ช่วงคลื่นในความควบคุมของ อสมท. โดยบริษัทเอกชนดำเนินเป็น การค้าอย่างเต็มรูปแบบด้วยการบอกรับสมาชิก

เมื่อกรมประชาสัมพันธ์สูญเสียวิทยุโทรทัศน์ ช่อง ๔ บางขุนพรหมให้กับ อสมท. ต่อมาในสมัยรัฐบาลเปรม ติณสูลานนท์ กรมประชาสัมพันธ์จึงได้เสนอแนวคิดในการ จัดตั้งสถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาขึ้นใหม่โดยอ้างว่าจะเป็สถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาโดย จะไม่มีโฆษณาและจะไม่ให้เอกชนเข้าช่วงดำเนินการ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นทางเลือกใหม่แก่สังคม ไทย และให้มีความแตกต่างจากโทรทัศน์ที่มีอยู่เดิมทั้ง ๔ ช่อง จึงมีความจำเป็นต้องได้รับความ สนับสนุนการดำเนินงานโดยใช้เงินภาษีอากรของประชาชน และโดยได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนเงินจากรัฐบาลญี่ปุ่น สามารถออกอากาศได้อย่างเป็นทางการในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๓๑ ทางสถานีวิทยุโทรทัศน์แห่งประเทศไทยช่อง ๑๑ กรมประชาสัมพันธ์ การดำเนินกิจการต่อมาของ สทท.๑๑ ก็โดยได้การสนับสนุนจากภาษีของประชาชน และ รายได้จาก อสมท.อีกส่วนหนึ่ง แต่ในปัจจุบันได้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถึแห่งหลักการและ วัตถุประสงค์การดำเนินงานสถานีโทรทัศน์ช่อง ๑๑ เสียใหม่ ในสมัยรัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา คือ นายปิยะณัฐ วัชรภรณ์ รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีผู้ควบคุมกรม ประชาสัมพันธ์ได้เปิดโอกาสให้บริษัทเอกชน เข้ามาเช่าช่วงเวลาและหารายได้จากการ ลักลอบโฆษณาสินค้าได้อย่างแอบแฝง ทั้งๆที่คณะรัฐมนตรียังไม่ได้อนุมัติให้มีการเปลี่ยนแปลงหลักการเดิมแต่อย่างใด

ลักษณะการควบคุมดูแลและความเป็นเจ้าของทั้งวิทยุโทรทัศน์และวิทยุ กระจายเสียงดังกล่าวแล้วข้างต้นได้ส่งผลกระทบต่อเนื้อหา คือทำให้เนื้อหาที่น่าเสนอมี ลักษณะ ดังนี้

- ใช้เพื่อการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูล ความรู้ หรือประชาสัมพันธ์ โฆษณา ขวนเชื่อให้กับหน่วยงานรัฐบาลและบางครั้งก็ใช้ได้ตอบกันเอง^{๙๙} เช่น กรณีพลเอกอาทิตย์

^{๙๙} เสถียร เทยประดับ (เรื่องเดิม-อ้างแล้ว) หน้า ๙๑.

กำลังเอก ใช้สถานีโทรทัศน์สีทองทัพบกช่อง ๕ และช่อง ๗ กล่าวโจมตีการลดค่าเงินบาทของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ในเวลาเดียวกันรัฐบาลก็ขอให้ มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมชออกมากล่าวปกป้องการลดค่าเงินบาทของรัฐบาลทางสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๓ และช่อง ๙ เป็นต้น

- การนำเสนอเนื้อหาที่เน้นหนักไปในด้านความบันเทิงของธุรกิจที่เข้ามาร่วมรับสัมปทาน ซึ่งน่าจะสร้างความหลากหลายในการแสดงความเห็นหรือวิพากษ์วิจารณ์ได้กว้างขวางและเป็นประโยชน์ แต่กลับกลายเป็นว่ามีความหลากหลายในเนื้อหาที่เน้นความบันเทิงเป็นส่วนมาก ทั้งนี้ก็เพราะเอกชนไม่ยากทำรายการที่กระทบผู้มีอำนาจ ซึ่งอาจมีผลให้ตนต้องเสียผลประโยชน์จากการสัมปทานเข้าช่วงเวลา และจากการวิจัยเนื้อหาสื่อมวลชนในประเทศไทย ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ โดยบุญเลิศ คุภะติก^{๒๒} ที่การศึกษาวิเคราะห์และหาค่าเฉลี่ยในเนื้อหาของสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๓, ๕, ๗, ๙ ในกรุงเทพมหานคร ช่อง ๔ ขอนแก่น และช่อง ๑๐ หาดใหญ่ รวม ๖ ช่อง พบว่า เนื้อหาด้านบันเทิงสูงถึงร้อยละ ๕๔.๘๖ เนื้อหาเกี่ยวกับสาระความรู้มีเพียงร้อยละ ๒๐.๒๗ โฆษณาลินค้าร้อยละ ๑๕.๓๔ และรายการกีฬา ร้อยละ ๗.๖๖ โดยช่วงเวลาที่ผู้ชมรายการมากที่สุดคือช่วง ๑๙.๓๐-๒๑.๐๐ น.เป็นช่วงที่มีการโฆษณาขายสินค้ามากที่สุด และจากการพิจารณาลักษณะและคุณภาพของรายการก็พบว่า ชาวสาระความรู้มีจำนวนน้อยมาก รายการส่วนใหญ่เป็นการแสดงดนตรี ละคร เกมส์ การละเล่น และภาพยนตร์ชุดจากต่างประเทศ ซึ่งได้รับความนิยมมากในกลุ่มผู้ชมทุกเพศ ทุกวัย และถือว่าเป็นสื่อบันเทิงของวัยรุ่นโดยเฉพาะ

- การใช้สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาประเทศมีเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นลักษณะที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี การประสบความสำเร็จของตะวันตกและกลุ่มคนที่อยู่ในส่วนกลาง เติญร เขยประดับได้ให้ข้อสังเกตในทางทฤษฎีการสื่อสารมวลชนไว้ว่ามีลักษณะเป็นแบบการสื่อสารเชิงกลไกแนวดิ่งตามแบบฉบับ ซึ่งเป็นกระบวนการถ่ายทอดความคิดเห็น หรือพฤติกรรมจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจูงใจและถือว่าการมีปฏิริยาตอบสนองของผู้รับสารเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการปรับปรุงสารที่ส่งเพื่อให้ผู้รับสารมีพฤติกรรมตอบโต้ตามที่ผู้ส่งสารต้องการ แต่ลักษณะการสื่อสารในรูปแบบนี้ได้รับการตั้ง

^{๒๒} บุญเลิศ คุภะติก, “คุณภาพสื่อมวลชนไทย” อ้างใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการเรื่องทิศทางการพัฒนา ๗ ก้าวใหม่ของสื่อมวลชน, (โครงการบัณฑิตศึกษา คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ : ๒๕๓๓), หน้า ๕๕.

ข้อสังเกตว่าเป็นการสื่อสารที่เริ่มต้นจากชนชั้นสูงหรือผู้มีอำนาจ เพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง ซึ่งมีลักษณะขาดความเสมอภาคในความสัมพันธ์ทางสังคม

ประวัติศาสตร์และเนื้อหาที่นำเสนอผ่านการศึกษาสื่อมวลชนทั้งสามสาขาของไทยโดยย่อนี้ นอกจากจะทำให้เข้าใจในความเป็นมาของกำเนิดขึ้นของกิจการสื่อสารมวลชนในประเทศไทยแล้วยังทำให้เห็นได้ว่าถึงปัจจุบันจะมีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการมีส่วนร่วมจากกลุ่มธุรกิจมากขึ้น แต่กลับมีการทวงถามถึงเนื้อหาที่สามารถตอบสนองของกลุ่มคนที่ด้อยโอกาส ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกร ชาวบ้านชนบท หรือเด็กเล็ก ตลอดจนการยึดเยื้อเนื้อหาที่เน้นแต่ความบันเทิงที่เป็น มิวสิค วิดีโอ หรือภาพยนตร์ชุดที่แสดงความรุนแรง

๓. ข้อจำกัดในการพัฒนาคุณภาพสื่อมวลชนไทย

ข้อจำกัดของสื่อมวลชนไทยมีความแตกต่างกันอย่างมากระหว่างสื่อสิ่งพิมพ์และสื่อวิทยุ โทรทัศน์ดังต่อไปนี้

๓.๑ พัฒนาการของความเป็นเจ้าของ

สื่อสิ่งพิมพ์ได้พัฒนาออกจากการที่รัฐหรือผู้มีอำนาจในรัฐเป็นเจ้าของ กระจายสู่ธุรกิจเอกชนที่มีความหลากหลายมากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากกิจการวิทยุและโทรทัศน์ ที่สถานีทั้งหมดยังเป็นของรัฐ ที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเลือกจะให้สัมปทานแก่เอกชนบางรายมาบริหารทั้งสถานีในช่วงระยะเวลาหนึ่ง หรือเลือกจะให้เอกชนบางรายเข้าทำรายการบางรายการในระยะเวลาหนึ่ง

การที่สื่อสิ่งพิมพ์เป็นของเอกชนโดยสมบูรณ์ ทำให้หนังสือพิมพ์มีอิสระมีความกล้าที่จะสร้างสรรค์ความคิดใหม่ กล้าสะท้อนความจริง กล้าสะท้อนข้อคิดเห็นจากประชาชนมากกว่ากรณีสื่อวิทยุและโทรทัศน์ ที่หากสถานีนั้นบริหารจัดการโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง เช่น ช่อง ๕, ๙, ๑๑ ก็จะมีมาตรการบังคับไม่ให้ทำรายการที่ขัดใจผู้มีอำนาจ และนอกจากจะคอยรับฟังคำสั่งจากผู้มีอำนาจแล้ว การฟังทางเสียง ดูทิศทางลม และการพยายามทำรายการในทางล่ำเอียงเพื่อสรรเสริญผู้มีอำนาจจะเป็นเกราะกำบังตนได้ดี

สำหรับสถานีที่ได้ให้สัมปทานแก่เอกชนในระยะยาว เช่น ช่อง ๓ และช่อง ๗ และสถานีวิทยุกระจายเสียงหลายแห่ง เอกชนผู้ได้สัมปทานมักจะจ่ายค่าตอบแทนแก่รัฐในอัตราที่ต่ำกว่าความเป็นจริง (ค่าตอบแทนที่ไม่เปิดเผยมอบให้แก่ผู้มีอำนาจอีกจำนวนหนึ่ง) ทำให้เอกชนเกรงกลัวว่าจะไม่ได้ต่อสัญญาหรือถูกเพ่งเล็งยกเลิกสัญญา เมื่อเกรงว่าจะเสียโอกาสจะหารายได้หากำไรดังกล่าว เอกชนจึงพยายามเซ็นเซอร์ตัวเอง (Self

censor) ไม่ทำรายการกระทบผู้มีอำนาจ หลีกเลี่ยงการทำรายการที่มีสาระ หรือมีการวิพากษ์วิจารณ์ หันไปเน้นแต่รายการบันเทิง เช่นละครและเกมส์โชว์ที่มีความปลอดภัยแทน

พัฒนาการของรายการโทรทัศน์ วิทยุกระจายเสียงที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น แสดงความสำเร็จจึงมีไม่มากนัก ชาวบ้านจึงตกอยู่ในฐานะผู้รับสื่อมากกว่าจะเป็นผู้มีส่วนร่วมในการบอกกล่าวคนอื่นถึงปัญหาและความสำเร็จของตน

๓.๒ กลไกตลาดทำงานไม่สมบูรณ์

หากจะกล่าวในหลักการของกลไกตลาดในระบบทุนนิยมเสรี หากผู้บริโภคแสดงความนิยมลักษณะรายการหรือเนื้อหาที่น่าเสนอของรายการประเภทใด ก็จะทำให้ผู้ผลิตสื่อหันมาผลิตรายการประเภทนั้นมากขึ้น ทั้งนี้เพราะเนื้อหารายการที่มีคนดูมากก็จะขายโฆษณา หาผู้สนับสนุนรายการ (Sponsor) ได้ง่าย โดยทั่วไปกลไกตลาดก็สามารถทำงานผลิตรายการสนองต่อผู้บริโภคได้ดี

แต่ขณะที่คนไทยมีความแตกต่างในรายได้ ภาษตรกร ชาวชนบท และเด็ก แม้จะเป็นคนส่วนมากของสังคมก็ตาม แต่เป็นกลุ่มคนที่ขาดกำลังซื้อ ขาดอำนาจที่จะซื้อ ผู้ผลิตสินค้าและบริษัทเอเจนซีผู้วางแผนโฆษณาให้บริษัทต่างๆจึงไม่เลือกที่จะลงโฆษณากับรายการทางภาษาและรายการเด็ก ผลก็คือมีผู้ผลิตรายการทางภาษาและรายการเด็กน้อยมาก สำหรับรายการที่มีปรากฏอยู่นั้นคุณภาพของหลายรายการก็เป็นรายการที่ต่ำกว่ามาตรฐานของรายการทั่วไป

รายการที่มุ่งตอบสนองเพื่อภาษตรกรและเยาวชนโดยเฉพาะจึงมีน้อย และคุณภาพยังสามารถปรับปรุงรายการได้อีกมาก^{๑๑} แม้ปัญหานี้จะปรากฏค่อนข้างชัดเจนในสื่อวิทยุและโทรทัศน์มากกว่าสื่อสิ่งพิมพ์ แต่เป็นที่น่าเชื่อถือได้ว่า ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาของสื่อสิ่งพิมพ์ด้วยเช่นกัน เพราะหากภาษตรกรและเยาวชนมีอำนาจซื้อมากขึ้น ประเทศไทยคงมีสื่อสิ่งพิมพ์สนองความต้องการ ให้ความรู้และทางเลือกที่ตรงกับชีวิตของภาษตรกร ชาวชนบทและเยาวชนมากขึ้น

^{๑๑} ผลการสำรวจของ ดร.มิ่งสรรพ ขาวสะอาด เสนอต่อ
ว่ามีรายการเพื่อการเกษตรเพียงร้อยละ ขอเวลารายการโทรทัศน์ที่ออกอากาศทั้งหมด